יוסף הלוי וחקר יהודי תימן

יוסף טובי

יוסף הלוי (1827–1917) היה אחד החוקרים החשובים שהגיעו לתימן במחצית השנייה במאה הי״ט, אם לא החשוב שבהם. קודם שנתפרסם כחוקר קדמוניותיה של תימן, כבר נודע כמחנך, משורר, חוקר מקרא, בלשן וחובב ציון הפועל לטובת יישוב ארץ ישראל. בפריס, שנעשתה למקום מושבו הקבוע, היה אחת הדמויות המרכזיות בחקר המזרח הקדום ולשונותיו. שמו של יוסף הלוי נקשר למעשה לחקר יהודי תימן רק בשנת תרצ״ט (1939), עם שפירסם ש״ד גויטיין את סיפור מסעו של חיים חבשוש בצפון מזרח תימן בשנת 1869–1870, כמלוותו של הלוי.[1] אף על פי כן, לא נתבררה לאשורה תרומת הלוי לחקר יהודי תימן, אף שגויטיין הזכירו במבואות ובהערות למהדורותיו, אך זאת במידה מועטת למדי. מלבד האמור בסיפור מסעו של חבשוש על יחסיו עם הלוי, העלה חבשוש את העניין בשני חיבורים אחרים שלו: בחיבורו הכרוניסטי על יהודי תימן, שראה אור לראשונה רק בשנת תשי״ח בשם ״קורות ישראל בתימן״ (ראו קאפח),[2] ובמכתבו הגלוי להלוי שנתפרסם בעיתון ״האור״ שיצא בירושלים בכ״ו בתשרי תרנ״ג (סוף שנת 1892).[3] בבוא הלוי לתימן, מצויד במכתבי המלצה מאת יעקב ספיר, שכבר נודע בעולם המחקר באירופה ממסעו לתימן בשנת 1859 בעקבות פרסום החלק הראשון של ספרו ״אבן ספיר״ (ספיר, א), ומאת משה חנוך מראשי הקהילה היהודית בעדן,[4] הוא יצר את הרושם כי בא לפעול למענם מטעם יהודי אירופה. ואמנם, רושם זה נחרת היטב בקרב יהודי צנעא, ובראשם אצל חיים חבשוש, שהביע את אכזבתו הקשה, בעיקר במכתבו הנזכר להלוי, מכך שבשובו לאירופה התעלם זה כליל מיהודי תימן ולא עשה

* תודת הכותב נתונה לד״ר אורי מלמד על עזרתו באיתור כמה מראי מקומות ביבליוגרפיים. בסוף המאמר בא נספח ובו הטקסט המקורי של יומן המסע של יוסף הלוי.

1 ראו חבשוש תרצ״ט. מהדורה זו היא תרגום עברי לחיבורו של חבשוש שנכתב במקורו בערבית־יהודית בניב שבפי יהודי צנעא. גויטיין פירסם גם את נוסח המקור בלוויית תרגום אנגלי מקוצר (חבשוש 1941), ובשנים האחרונות יצא הספר בתרגום לאיטלקית (חבשוש 1976) ולצרפתית (חבשוש 1995), וכן באותיות ערביות (חבשוש 1992). שתי המהדורות של גויטיין יצאו לאור בהדפסה שנייה בכרך אחד (חבשוש תשמ״ג).

2 בעמ׳ רפא הערה 219, הביא הרב יוסף קאפח את הסיפור שבוודאי שמעו מפי זקנו הרב יחיא קאפח, בדבר השפעתו של הלוי על שלישיית המשכילים בקרב קהילת יהודי צנעא, הרב יחיא קאפח, חיים חבשוש ור׳ סעיד ערוסי, בעניין הזלזול בזוהר ובקבלה, בעת שביקרו עימו באחד מבתי הכנסת בעיר. סיפור זה, עם שפרסמו הרב קאפח, היה לאחד המיתוסים החשובים ביותר בתולדות הוויכוח על הקבלה בתימן בדורות האחרונים, ומכוחו נודע יותר מכל שמו של הלוי בקרב יהודי תימן ותוקריהם. אישור למסורת שמביאה הרב קאפח בא בדברי הלוי עצמו, שכן כתב כי עלה בידו לשכנע את ״הרב״, ובוודאי כוונתו לרב יחיא קאפח, בדבר ערכה הבטל של הקבלה והצורך להתייחס אל ספר הזוהר באמון מועט – ראו הלוי 1873/7, עמ׳ 249. וראו להלן, יומן המסע, קטע 1.

3 לפרסום מחודש של המכתב בלויית הערות ראו טובי תשל״ו, עמ׳ 313–320 (=חבשוש תשמ״ג, עמ׳ 351–358).

4 ראו: חבשוש תרצ״ט, עמ׳ 5; קרח, עמ׳ לט–מ.

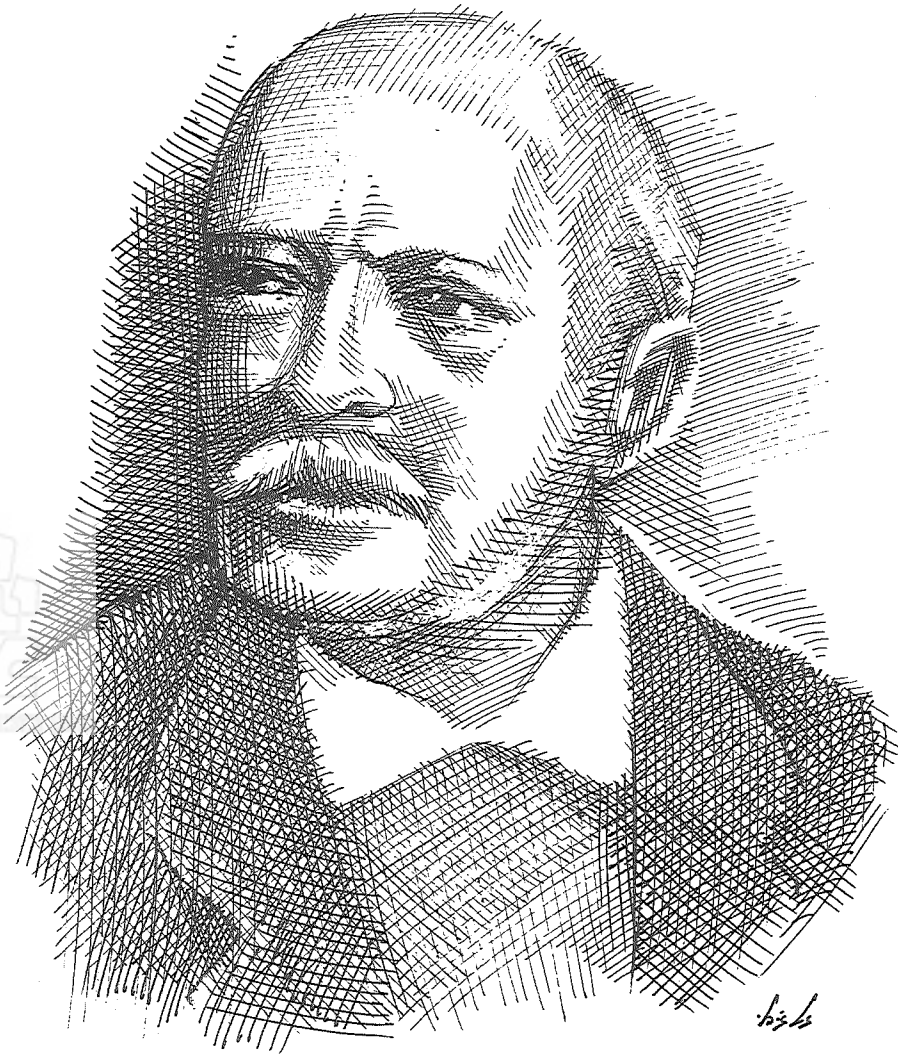

יוסף הלוי (1827–1917)

דבר לטובתם ואף לא השיב לפניותיהם. בייחוד מפליאה העובדה שבדינים וחשבונות שלו על מסעו בתימן (ראו להלן), אין הלוי מזכיר כלל את חבשוש שהיה לו מלווה נאמן ויעיל ביותר במחוזות המסוכנים של צפון מזרח תימן, והוא שהעתיק לו חלק גדול מן הכתובות החִמְיָריות שהביא עימו לאירופה. התכחשות זו, וייחוס העתקת הכתובות לעצמו, צוינה תוך כדי ביקורת על ידי חוקרים שונים, ובכללם יחיא עלי אלאריאני, סגן מנהל המרכז התימני ללימודים ולמחקרים, "מַרכַּז אלדִּראסאת וַאלבַּחוּת' אליַמַנִי" שבצנעא, בהקדמתו למהדורה באותיות ערביות של מסעות חבשוש (חבשוש 1992), ועל ידי המתרגמת סאמיה נעים צַנבַּר מן המרכז הלאומי למחקר מדעי בצרפת (CNRS, Centre National de la Recherche Scientifique) בפריס.[5] זאת ועוד, מסתבר ששליחות הלוי לתימן לא היתה מטעם חברת "כל ישראל חברים" (כי"ח) או מטעם ארגון יהודי כלשהו, אלא מטעם האקדמיה הצרפתית לכתובות ולספרות יפה (Académie des inscriptions et belles-lettres), לאחר שנתפרסם כחוקר מעולה של השפות השמיות שכבר הוכיח את עצמו במסעו המדעי לאתיופיה (הלוי 1868; 1869). למעשה, כל השנים לאחר ששב החוקר הצרפתי ארנו (Arnoaud) בשנת 1843 מתימן לאירופה, ועימו העתקן של חמישים כתובות שבאיות, ביקשו ראשי האקדמיה הזו לשלוח חוקר נוסף להעתיק כתובות כאלו מתימן כדי ללמוד על תולדות ערב הקדם־אסלאמית.[6]

יחסו המתעלם של הלוי מיהודי תימן מעורר פליאה לא מעטה, שכן בניגוד לכך פעל רבות למען יהודי אתיופיה. עוד בשנת 1867 נשלח לשם מטעם כי"ח, לאחר שחברה זו נענתה ללחץ גובר והולך של אישים יהודים שונים באירופה שביקשו לברר את האמת בדבר קיום קהילות יהודיות באתיופיה. אמנם לביקורו הקצר של הלוי לא היו תוצאות רבות מבחינת נכונותה של כי"ח לפעול למען הפלשים, כפי שהיה מקובל לכנות את יהודי אתיופיה באותם ימים,[7] אך כתבי היד של יהודי אתיופיה שהלוי הביא עימו לאירופה ופרסומיו המדעיים בעניינם, עשו את ביקורו בקירבם לציון דרך חשוב בידע הכללי ובמחקר המדעי עליהם.[8] יחסם הקריר של ראשי כי"ח ליהודי אתיופיה לא ריפה את ידי הלוי והוא המשיך ללחוץ על כי"ח לשלוח שליחים נוספים לאתיופיה.[9] ואכן, בשנת 1896 יצא מטעם חברה זו חוקר צעיר בשם ד"ר רפפורט אל אתיופיה, אך בשל סכסוכים בהנהלת החברה נפסק מסעו במצרים. רק בשנת 1904 יצא יעקב

5 חבשוש 1992, עמ' 12–13. והשוו די מיגרה, עמ' 47–48. בהקדמתה למהדורה באותיות ערביות שהכינה, מהללת סאמיה נעים צנבר את חיים חבשוש ואת חיבורו ומקדישה דיון לשוני ארוך ומפורט, המקיף את רוב ההקדמה, לערבית־היהודית של החיבור, הן מצד האורתוגרפיה והן מצד הפונטיקה והלקסיקון (עמ' 11–25).

6 ראו: די מיגרה, עמ' 45–48; ובר, עמ' 20, ובעמ' 20–28, תיאור נסיעת הלוי לתימן. אני מודה לגב' רנטה דיברט מן המחלקה ללימוד שפות זרות באוניברסיטת חיפה, שסייעתני בקריאת פרק זה בספרו של ובר, שנדפס באותיות גותיות.

7 לדין וחשבון שהציג הלוי בפני הוועדה המרכזית של כי"ח על ביקורו ראו הלוי 1868.

8 בייחוד יש לציין את מחקריו על תפילות הפלשים – הלוי תרל"ו; הלוי 1911 – ואת תיאור מסעו בקרב הפלשים: הלוי 1869 (לתרגום עברי של חלקו הראשון של תיאור זה בלווייתי הקדמה והערות מאת סטיבן קפלן, ראו הלוי תשנ"ד).

9 ראו דברי סטיבן קפלן, החוקר המובהק של יהודי אתיופיה: "הלוי שימש כנושא דברם של 'האחים האבודים' וקרא להקמת בתי־ספר יהודיים בישוביהם, אך שולחיו, אנשי 'כל ישראל חברים' (Alliance Israélite Universelle) בפריס, דחו את הצעותיו, ודבר לא נעשה" – קפלן, עמ' 18.

פיטלוביץ (יליד לודז׳, פולין, 1881), תלמידו של הלוי, שלמד לפניו בפריס את השפות השמיות, אל מסעו הראשון לאתיופיה בתמיכת הברון רוטשילד. ביקור זה, שנמשך שמונה־עשר חודש, היה אך ראשית מפעל חייו של פיטלוביץ למען יהודי אתיופיה, בפרסומים שונים ובפעילות ציבורית ענפה,[10] עד לפטירתו בתל־אביב (1955). מכוח תלמידו של הלוי, נתרחב מכאן ואילך הידע ונתגוון המחקר על יהודי אתיופיה.[11]

בשובו לאירופה ממסעו בתימן, הביא הלוי את ממצאיו העשירים והחשובים מנסיעתו בשני דינים וחשבונות ארוכים שפירסם בשני כתבי עת מדעיים צרפתיים. הראשון, ״דין וחשבון על משלחת ארכיאולוגית בתימן״ ב־*Journal Asiatique*, כתב העת המדעי העיקרי של המזרחנים לסוגיהם בצרפת (הלוי 1872/4). המאמר נתפרסם בשישה המשכים והקפו כ־520 עמודים.[12] בחיבור זה פירסם הלוי את כל הכתובות שהביא את העתקן מתימן, כמובן בעזרת חבשוש, הקדים מבוא מקיף ודן בעניינים שונים העולים מהן. רק לאחר מכן התפרסם הדין וחשבון השני, ״מסע לנג׳ראן״, ב־*Bulletin de la Société de Géographie de Paris* (1873–1877), במה מדעית שיוקרתה וחשיבותה היו פחותים בהרבה מאלו של ה־*Journal Asiatique*.[13] אין ספק כי בשני פרסומים מקיפים אלו צפונה תרומה עצומה לידיעותינו על תולדות החֲמִירים ותרבותם וליחסי יהודים ומוסלמים בתימן בעת החדשה. אף על פי כן, יש להדגיש, כי בעוד הפרסום הראשון היה מבחינות רבות הבסיס המוצק הראשון לחקר תימן החֲמִירית ושימושו היה רב בקרב חוקרי תימן הקדם־אסלאמית,[14] הרי תרומת הפרסום השני היתה למעשה שולית לחלוטין. נראה שהסיבה העיקרית לכך היתה הבמה הנידחת, בטאונה של החברה הגאוגרפית בפריס, כתב עת נדיר שאינו מצוי ברוב הספריות המדעיות בעולם, ובוודאי לא במדינת ישראל, וגם בפריס אינו מצוי אלא בספרייה הלאומית שבה.[15] וכך אמנם רשם אריך בראואר את המאמר בביבליוגרפיה שלו על יהודי תימן (בראואר תרצ״ג/ד, עמ׳ 130), ואף גויטיין מזכירו במבוא למהדורה העברית של מסעות חבשוש (חבשוש תרצ״ט, עמ׳ כג). אך גויטיין, שנעזר בטופס מכתב העת שהושאל לו מן הספרייה הממלכתית של מצרים (שם, שם הערה 8), לא השתמש ביומן אלא לצורך השוואת תאריכים ועניינים שחבשוש מזכירם בספרו, אך לא מיצה את היומן מצד המידע החדש שיש בו ביחס ליהודי תימן. על כל פנים, מעת שהגיע לידי תצלומו של דין

10 ראו פיטלוביץ.

11 ראו: אשכולי; קפלן ובן־דור; קורינלדי, עמ׳ 279–301. וראו על פיטלוביץ בגיליון זה.

12 חלקו הראשון של דין וחשבון זה (עמ׳ 5–98) תורגם לערבית, באופן חפשי למדי, על ידי ד״ר מַנִיר עַרבַּש, בתוספת מפתחות לשמות אנשים ומקומות (הלוי 1992).

13 לתרגום מלווה בהערות של הפרקים העוסקים בצנעא בדין וחשבון הראשון (הלוי 1872/4, 19, עמ׳ 10–14) ובדין וחשבון השני (הלוי 1873/7, 6, עמ׳ 15–31) ראו טובי תשס״ד.

14 ראו די מיגרה, עמ׳ 46.

15 בשל חשיבות הדין וחשבון פניתי לפני שנים רבות אל הספרייה הלאומית בפריס באמצעות ידידי הנכבד מר אברהם הטל, הספרן הוותיק של ״מכון בן־צבי״, וקיבלתי עותק מצולם של היומן כפי שנתפרסם בכתב העת הנזכר לעיל. צילום אחר מאותו מקור הגיע לידי לפני כשנתיים באמצעות ידידי הטוב פרופ׳ יוסף תדגי מאוניברסיטת INALCO בפריס. על כך נתונה לשניהם תודתי מקרב לב.

חיים חבשוש (1833–1899). המקור: מסעות חבשוש, חזיון תימן [רויא אלימן], מהדיר שלמה דב גויטיין, מכון בן־צבי; ירושלים תשמ"ג

וחשבון זה הוא מהווה מקור חשוב להכרת חייהם של יהודי צפון תימן בעבודתי בחקר יהודי תימן.[16]

דומה שגורלם השונה של שני הדינים וחשבונות של הלוי תואם גם את יחסו השונה לשני נושאי המחקר שבהם. הלוי ראה עצמו קודם כל חוקר צפונות הקדם של ארצות המזרח, שתימן הקדומה היתה אחת מהן, ואולי חשובה בעיניו יותר מאחרות, בעיקר בשל הקירבה הגדולה בין הלשונות השבאיות הקדומות לבין לשון המקרא. אמנם הוא בא לתימן מחופש לרב יהודי ועורר בלב יהודי צנעא את הרושם "כי את אחיו הוא מבקש" (חבשוש תרצ"ט, עמ' 5). אך למעשה לא גילה כל עניין מיוחד ביהודי תימן ולא בא לארץ זו בשליחות כי"ח, ועניינו הבלעדי לא היה אלא הכתובות החמיריות הקדומות שלמענן בא בשליחות האקדמיה הצרפתית לכתובות ולספרות יפה. אכן, את הדין וחשבון הראשון כתב, לפחות באופן רשמי, בעבור השר לחינוך ציבורי (Ministre de l'Instruction publique) בממשלת צרפת, כפי שעולה מן המכתב לשר זה, מ־21 יולי 1871, שהובא במבוא לדין וחשבון (הלוי 1872/4, 19, עמ' 6–8). הלוי כותב שלא יעסוק בעניין אחר מלבד הממצאים הארכאולוגיים שאסף במסעו ושלמענם נשלח לתימן. עם זאת הביא תחילה סיכום תמציתי של מסעו (Itinéraire) ורק אחר כך תיאור מפורט של הכתובות שהעתיק בתימן. למעשה, הפרק ראשון (שם, עמ' 8–60: Classement des inscriptions) הוא רשימה מפורטת של 685 כתובות ממוינות על פי האזורים והמקומות שבהם העתיקן, בלוויית מידע מסוג אחר כגון המיקום המדויק של כל כתובת ומספר השורות שבה; תוכן הכתובות מובא בפרקו השני של הדין וחשבון, עד סופו.

לעומת זאת הדין וחשבון השני לא נכתב כחיבור רשמי העונה על מחויבות הלוי למוסד ששלחו לתימן, אלא כשירות לחוקרי ארצות רחוקות וגאוגרפים – נראה שהלוי בא לכתוב דין וחשבון רק לאחר שמילא את חובתו לאקדמיה הצרפתית. דין וחשבון זה, הקצר בהרבה מקודמו, הוא למעשה יומן מסעו בשני חלקים: מחודידה לצנעא ומצנעא לנג'ראן. במבוא מצהיר הלוי כי על מנת שלא לשבש את מהלך סיפור הדברים ידחה את התיאור הגאוגרפי

16 ראו למשל טובי 1999, הפרק השמיני (עמ' 142–156), הדן ביחסי יהודים ומוסלמים באזורים השבטיים בצפון תימן, מתבסס בין היתר על דין וחשבון זה. עוד ראו טובי תשס"ד ("הדין וחשבון של יוסף הלוי על מסעו לתימן 1869–1870").

של המחוזות שבהם ביקר לסוף הדין וחשבון; אבל תיאור זה לא הובא כלל. באופן עקרוני, הדין וחשבון השני הוא אך נוסח נרחב יותר של ה־Itinéraire בדין וחשבון הראשון, הכולל מידע רב יותר על יהודי תימן, בייחוד אלה שפגשם במהלך מסעו. עיקרו של הדין וחשבון זה נתפרסם בשנת 1873. נראה שהלוי חשב להשלים את הפרסום לאחר מכן, אך לא נתפנה לכך אלא בשנת 1877 ולא היה בידו אלא פרק קצר בלבד (ארבעה־עשר עמודים), שבוודאי לא מילא את שהתכוון מלכתחילה לעשות. יש לציין כי גם במבוא לדין וחשבון זה, שהעניין היהודי בו תופש מקום חשוב, הוא טורח להדגיש כי שליחותו היתה מטעם האקדמיה לכתובות ולספרות יפה ואינו מתייחס לארגון יהודי כלשהו:

> הסיפור שאתם עומדים לקוראו מורכב בעיקרו מרשומות שאספתי ב־1869–1870, במהלך מסעי בתימן שנערך בחסות האקדמיה לכתובות ולספרויות יפות. מסע זה נועד לחפש ולהעתיק טקסטים של מצבות אפיגרפיות של השבאים הקדמונים.[17]

הלוי לא חזר יותר ליהודי תימן, לא ביחס לשמירת הקשרים הקרובים שיצר עמהם בעת שהותו בתימן, כאמור לעיל, ולא במחקריו. בשנות השבעים והשמונים היה הלוי חוקר פורה ביותר, שאת רוב מחקריו פירסם ב־*Journal Asiatique*, ולאחר מכן קיבצם בכרכים מיוחדים שעניינם הלשון הַבְּרֵבֶרית על פי האפיגרפיה בלוב (הלוי 1875), הכתובות בצַפָּא שבדרום מזרח סוריה (הלוי 1882), מחקרים על תולדות העמים השמיים ותרבותם (הלוי 1874; 1883; 1884) ומחקרי מקרא (הלוי 1884/92). עוד יצוין, כי משנת 1893 עד 1914 ערך הלוי כתב עת מדעי שיצא לאור בפריס בשם *Revue Sémitique d'épigraphie et d'histoire ancienne*, כלומר משנתו השישים ושש ועד שנתו השמונים ושבע (שלוש שנים קודם פטירתו בשנת 1917). בכלל עיסוקיו המדעיים הוא לא הזניח את חקר תימן הקדומה ופירסם כמה מאמרים בעניין זה, שמגמתם הכללית היא להוכיח כי המקורות הנוצריים, המספרים על הטבח הגדול שערכו יהודי נג'ראן בנוצרים שבעיר זו בשנת 520 לספירה לערך, אינם מהימנים והמספרים שהם מוסרים מוגזמים ביותר, וכי המקורות הערביים נסמכים לחלוטין על המקורות הללו. בהקשר לכך מבקש הלוי לנתץ את המיתוס בדבר מלך יהודי בחִמְיַר (יוסף ד'ו נואס), והוא קובע באופן חד־משמעי כי הכהן הנוצרי בן הזמן, שמעון מבית ארשם, הוא שהמציאו, וכי מעולם לא קיבל עליו שליט חִמְיַרי כלשהו את היהדות.[18] דעתו באה לידי ביטוי בעיקר בפולמוסו הגדול עם אדוארד גלזר, חוקר יהודי אחר מאירופה שבא לתימן אחריו ופירסם בדפוס את ממצאיו הרבים והחשובים גם הוא. הוויכוח החריף בין השניים התנהל בחילופי מאמרים בעיקר ב־*Revue des Etudes Juives*, הבמה המדעית החשובה ביותר במדעי

17 "La relation qu'on va lire reproduit en substance toutes les notes que j'ai recueillies en 1869-1870, pendant mon voyage dans le Yémen, entrepris sous les auspices de l'Académie des inscriptions et belles-letters. Ce voyage avait pour but de rechercher et de copier les textes des monuments épigraphiques des anciens Sabaéens" – הלוי 1873/7, 6, עמ' 5.

18 הלוי 1889א. עוד ראו מאמר אחר משלו בעניין זה (הלוי 1890), שבו דחה את ביקורתו של כומר צרפתי בשם L. Duchesne על מסקנתו במאמר הקודם שנועדה להפחית באשמת היהודים בטבח. לפרק המוקדש לעמי הקדם בערב, ובכלל זאת תימן, ראו הלוי 1883, עמ' 74–93.

היהדות באירופה באותם ימים. הוויכוח נסב על אופי יהדותה ומידת יהדותה של ממלכת חִמיַרית בתקופה הקדם־אסלאמית, כאשר גלזר קובע כי כתובות מסוימות מאותה תקופה מקורן יהודי ואילו הלוי שולל זאת.[19] קשה להבין את גישתו של הלוי ואת הקשר שלה ליחסו ליהדות, שכן, אף הוא כגלזר נודע באהדתו הגדולה למפעל הציוני שכבר התחיל להתרקם אז בארץ ישראל; כן היה משורר עברי מחונן ובקי גדול בלשון העברית ובחקרי המקרא.[20] על כל פנים, הלוי שקע לחלוטין בעולמו של המחקר הצרפתי וכל חקירותיו המדעיות נכתבו בלשון הצרפתית. אך גלזר, מלבד ארבעת ביקוריו בתימן והקשרים הקרובים שפיתח גם הוא עם ר׳ יחיא קאפח וחבורתו בצנעא, נטה חסד מיוחד ליהודי תימן ואף הציע להרצל להקים את המדינה היהודית בתימן.[21]

מסיכום כל הידיעות שבידינו נראה לומר, כי מעיקרה לא היתה זיקה יהודית כלשהי בשליחות הלוי לתימן ואין כל ראיה שחברת כי״ח הצטרפה לאקדמיה לכתובות ולספרות יפה בייזום השליחות כדי ללמוד על מצבם המדיני והחברתי של יהודי תימן. אפשר ששליחותו הקודמת של הלוי מטעם כי״ח לאתיופיה ופעילותו למען יהודיה יצרו את הרושם המוטעה כי גם שליחותו לתימן היתה מטעם הארגון היהודי הגדול ורב ההשפעה בצרפת.[22] עם זאת יש לזכור, כי שני המוסדות – האקדמיה המדעית וחברת כי״ח – פעלו שניהם בחסות ממשלת צרפת. ייתכן אפוא כי לצורך הבטחת שליחותו המדעית של הלוי, שהיתה עלולה להיתקל בגישה עוינת של השלטון המרכזי והמקומי בתימן ושל האוכלוסייה עצמה – כפי שאמנם אירע – שחששו כי אנשי המדע באים לחשוף את אוצרות תימן העתיקים ולשודדם, הוסוותה בפעולה פילנטרופית של ארגון יהודי למען יהודי תימן. מצד אחר אין להתעלם מן העובדה שעד עתה לא נמצא שום דין וחשבון או מכתב של הלוי באחד מן הארכיונים של החברות הפילנטרופיות היהודיות באירופה, או שנדפס באחד מכתבי העת שלהם. אמנם בארכיון כי״ח נמצא דין וחשבון שלו בכתב ידו על נסיעתו לתימן, ואשר לא נכלל באיזה שהוא מפרסומיו הידועים, אלא שגם דין וחשבון זה עניינו ערי תימן הקדומות ומבצריה בתקופה החמירית הקדם־אסלאמית

19 על התחרות והפולמוס בין שני חוקרים חשובים אלו ראו: רובין 1996, עמ׳ 1221–1223; רובין 2003, עמ׳ 98–99. הפולמוס החל בביקורת שכתב הלוי (הלוי 1889ב) על ספרו של גלזר על תולדות הערבים מימי קדם ועד ימי מוחמד (גלזר 1889). בסדרת מאמרים שגלזר פירסם בכתב העת הגרמני *Ausland* (לצערי, עד עתה לא עלה בידי לעיין בהם) הוא עירער את מסקנות הלוי הן במאמר הביקורת הנזכר והן במאמריו על השבח בנג׳ראן (הלוי 1889א; 1890). גלזר הוסיף ופירסם בכתב עת זה (גיליון 2 מ־12 בינואר 1891) כתובת שבאית המלמדת על התפשטות היהדות בחִמיַר. הלוי דחה פרשנות זו (הלוי 1891א), וגלזר הגיב שוב כדי לבטל דברי הלוי (גלזר 1891א). שוב הגיב הלוי (1891ב), ואחריו גלזר (1891ב). מילה אחרונה נאמרה על ידי הלוי מבלי שהחולקים יבואו לעמק השווה בפרשנות הכתובת השבאית באשר למעמד היהדות בחִמיַר (הלוי 1891ג).

20 ראו עליו: הרמתי, עמ׳ 12–45; מנדל תשמ״ד.

21 על גלזר בחקר יהודי תימן ראו גויטיין; על חילופי המכתבים בין גלזר לבין הרצל בעניין הקמת המדינה היהודית בתימן ראו: צוריאלי תשנ״ו; צוריאלי 1996.

22 וכבר הראיתי במקום אחר (טובי תשס״ד, עמ׳ 211 הערה 7), כי אין כל מקום לקביעת יחיא עלי אלאריאני הנ״ל (במבואו לחבשוש 1992 והלוי 1992, עמ׳ 5–8), סגן ראש המרכז התימני ללימודים ומחקרים בצנעא, כי המטרה הסודית האמיתית של שליחות הלוי היתה ציונית וכי כל העניין האקדמי לא היה אלא סיפור כיסוי לפעילות המדינית.

השד"ר יעקב ספיר. המקור: י' ספיר, מסע תימן, מהדיר אברהם יערי, לונן אפשטיין, תל־אביב תש"ה

Villes et châteaux anciens dans") ואין לו כל נגיעה ליהודי תימן.[23]

גם יעקב ספיר, שליח קהילת הפרושים שבילה קרוב לשנה בתימן בשנת 1859, כותב בשנת תרל"ג (1873), כי החלק הראשון של ספרו "אבן ספיר" (ליק תרכ"ו) העיר את האקדמיה לכתובות ולספרות יפה בפריס ובראשה המזרחן הנודע ארנסט רנאן (Renan), לשולחו לתימן להעתיק את הכתובות החִמיַריות, אלא שכבר לא יכול לעמוד במטלה מעין זו ובמקומו נבחר הלוי לאחר ששב ממסעו לאתיופיה וגילה עניין בנסיעה לתימן (ספיר, ב, עמ' קסב–קסג). ספיר מתלונן גם על הלוי שאינו מזכיר את נסיעתו לתימן ואת ממצאיו. על כל פנים, ספיר אינו מתייחס כלל לחברת כי"ח.

אך צד יהודי אחד ברור היה בשליחות הלוי לתימן, כמובן לבד ממה שכתב על אודותיהם בדין וחשבון השני שלו, הוא המכתב ששלח הלוי בראשית שנת תר"ל (סוף 1869) מן העיר עדן שמדרום לתימן אל יחיאל בריל, חתנו של יעקב ספיר ועורך "הלבנון", כתב העת העברי שיצא בפריס.[24] במכתב זה מספר הלוי בפירוט על רשמיו מן הקהילה היהודית במקום, אמנם באותה מידת זלזול מופגנת שכתב על יהודי תימן גופה. אך יש לדעת, כי בין הלוי לבין בריל היו קשרים אישיים ולדברי בריל הוא שהזמין את הלוי מעירו אדריאנופול (בחלקה האירופי של האימפריה העות'מאנית) לפריס, שם זכה לשם עולם. דבר זה מציין בריל בסקירה שכתב בעיתונו על הדין וחשבון הראשון של הלוי, ואף מבקרו קשות על שפירסם תוצאות מסעו בלשון הצרפתית בכתב העת *Journal Asiatique* ולא בלשון העברית.[25] נראה אפוא כי יש לתלות את משלוח המכתב לבריל

23 על דין וחשבון זה הרציתי לאחרונה בכינוס השנתי של ה־Seminar for Arabian Studies בלונדון, יולי 2004, והדברים אמורים לראות אור בקרוב. דין וחשבון זה מצוין כפרק שני, ומכאן יש להניח שהיה לפחות חלק נוסף אחד מצורף אליו. לאחרונה הובא לידיעתי על ידי עמיתי ד"ר סיינט־ג'ון סימפסון (St. John Simpson) מן המוזאון הבריטי וד"ר שלוה וייל מן האוניברסיטה העברית בירושלים, כי רשומות מפרי עטו של הלוי שעדיין לא ראו אור מצויות במוזאון הבריטי ובפריס. לצערי לא עלה בידי עד עתה לאתר את מיקומן המדויק ולעיין בהן.

24 מכתב זה נדפס תחילה בהלבנון שנה ו (תר"ל), גיליון מה, א' בכסלו, עמ' 359–358, ואחר כך בספיר, ב, עמ' קסג. אגב, גם במכתב זה כותב הלוי בזלזול גלוי על יהודי תימן.

25 שם שנה ט (תרל"ב), גיליון לח, כ"ד באייר, עמ' 304.

בקשרים אישיים אלו ובעובדת היות ברייל עורך עיתון. יש להניח, שלבד מן המכתב הזה של הלוי, הודיעו גם עיתונים יהודיים אחרים על נסיעת הלוי לתימן. כך למשל הובא מאמר קצר בשם "Manuscrits hébreux du Yémen et de la Perse", בכתב העת היהודי שיצא בפריס, *L'Univers Israélite* (שנה 37, 1882, עמ' 732–734), ונמסר בו כי לאחר הרב יעקב ספיר, הלך הנוסע המזרחן הנודע יוסף הלוי, שנשלח לתימן מטעם ממשלת צרפת להעתיק את הכתובות החֲמַיְרִיות, לראות את הקהילות היהודיות שבמקום והביא עמו משם לאירופה כמה מכתבי היד שלהם, שבחלקם נקנו על ידי הספרייה הבודליאנית (באוקספורד).[26] יש לתת את הדעת כי לא נסיעת הלוי לתימן או מצב היהודים שם היו הגורם לפרסום הידיעה, כי אם רכישת כתבי היד התימניים על ידי הבודליאנה מן הלוי. זה בוודאי שמרם עימו בשובו מתימן, ולאחר כאחת־עשרה שנים הסיק שאין לו עניין בהם והחליט למוכרם.

יש לציין כי הלוי עמד מול קשיים רבים בעת מסעו בתימן. לדבריו, את רשימותיו כתב בעיפרון על פני פיסות נייר צרות ובלשון העברית, לפי שכך היה לו יותר קל להסתירן מעיני הערבים. בשל כך היה עליו לעמול הרבה כדי לפענח מילים שכבר נמחו, דבר שלא היה כה פשוט, במיוחד באשר לשמות עצם פרטיים. הלוי היה אף מודע למכשלה הגדולה שבקביעת מרחקים במסע בארץ נחשלת בשל חסרון כלי מדידה מדויקים, וכי הליכה איטית בלתי סדירה גורמת להגזמה בהערכת המרחקים. מחוור היה לו היטב שהוא לא הצליח בעניין זה אף שעשה כמיטב יכולתו להתגבר על הבעיה, והוא מבקש מן הגאוגרפים להתייחס אליו בהבנה אם לא ברחמים (הלוי 1873/7, 6, עמ' 5–6).

למרות כל האמור לעיל, הן בשל קרירות הלוי ביחס ליהודי תימן והן בשל הקשיים האובייקטיביים, מהווה הדין וחשבון השני שלו, יומן המסע מחודידה לצנעא, ובעיקר יומן המסע מצנעא לנג׳ראן, אחד המקורות החשובים ביותר – אם לא החשוב ביותר – ביחס לחיי היהודים בצפון מזרח תימן. עובדה זו נובעת לא רק משום שהלוי הירבה להתייחס ליהודי תימן ותיאר את חייהם שם באופן אנליטי על סמך הידע הנרחב שלו בחברה הערבית־המוסלמית ובמנהגיה, אלא אף בשל מגעיו עם היהודים בכל מקום שהגיע אליו, שכן הם היו לו מארחים נאמנים במקום שהיה חשש מתגובת התושבים המוסלמים. וכך הוא מציין, כי היהודים, שהם בדרך כלל נעלים ברמתם השכלית ביחס לשכניהם המוסלמים, היו לו מקור עיקרי למידע על האזורים שהוא לא היה יכול לבקר בהם בעצמו (שם, שם).

להלן נביא בתרגום מצרפתית לעברית את הפרק מן הדין וחשבון השני המספר על נסיעת הלוי מצנעא לנג׳ראן, בהשמטת הקטעים שאינם עוסקים ביהודים. בקטעים אלה, שהם קצת למעלה ממחצית הפרק, מתייחס הלוי לשלושה עניינים: א – הגאוגרפיה של הדרכים שבהם עבר ושל המקומות שבהם ביקר; ב – אורחות החיים של החברה הערבית שפגש בדרכו; ג – השרידים השבאיים בדמות מבנים וכתובות. העניין השלישי היה כמובן תכלית הנסיעה לתימן. תרומתו המדעית של הלוי בשלושת העניינים היא בעלת ערך גדול לחקר תימן שמימי

26 המאמר החתום על ידי J.D. הועתק מן ה־*Times* הלונדוני, 10 ביולי 1882. המשכו בכרך השלושים ושמונה של *L'Univers Israélite* לשנת 1882/3, אבל אין שם דבר בעניין הלוי ותימן.

קדם ועד ימינו. אף על פי כן, בשל נדירותו של כתב העת שבו נתפרסם הדין וחשבון רושמו אינו ניכר כמעט במחקר המסועף על תימן בשלושת התחומים הללו, הן בלשונות ארצות המערב – אנגלית, גרמנית, איטלקית, ואפילו צרפתית – ואין צריך לומר בערבית. על כל פנים, מאחר שנושאו של מאמר זה הוא "יוסף הלוי וחקר יהודי תימן", לא ראינו להביא בו את הקטעים החשובים העוסקים בעניינים האחרים, הראויים לבחינה מעמיקה בפני עצמה. בזה נעסוק בס"ד במסגרת הפרסום המלא של יומן המסע של הלוי.

התרגום הוא מעשה ידיה של הגב' מרים שקד, שהוכן לפני למעלה מעשרים שנה לפרסום במסגרת תכנית במכון בן־צבי שלא יצאה אל הפועל. התרגום נשאר בעינו לבד מתיקונים סגנוניים מועטים.

מצנעא לנג'ראן

[1] כאשר הודעתי לחברי[27] על החלטתי הנחושה לנסוע לנג'ראן דרך הגַ'וף[28] חשבוני למטורף החושף עצמו מרצון למוות בטוח. הם תיארו בפני בצבעים הקודרים ביותר את שיממון הארץ ואת פראות הנוודים שאפגוש בדרכי. על פי זכרון אנוש, אף זר לא חדר למרחבים העצומים הללו, שאפילו תושבי צנעא אינם מכירים אותם, ושעל פי האמונה העממית פוקדים אותם רוחות ושדים. הודיתי להם על דאגתם, אולם הבהרתי להם כי דבר לא יערער החלטתי, לא רשעות בני אדם ואף לא זעם השדים. הדבר היחיד שבקשתים הוא למצוא לי מורה דרך ובהמת משא עד לתחנתי הבאה. האנשים הטובים הללו הסתבכו בהשערות על מטרת מסעי לחבלי ארץ כל כך מרוחקים ושוממים; לבסוף הגיעו למסקנה שאני אדם קדוש מאוד ומומחה גדול ברזי הקבלה, וכי בידי היכולת להיעשות בלתי נראה בשעת סכנה. מחשבה זו שינתה מיד את הששם לאמון; מעתה היו משוכנעים שאשוב בריא ושלם "מלוע הארי". מסעי נראה להם כמַסתורין שאל להם להדיוטות לנסות להבינו. רק הרב, שהצלחתי לשכנעו בחוסר האונים של הקבלה ובאמון המועט שיש לייחס לספר הזוהר, רק הוא ידע על המטרה הארכאולוגית של מסעי. לשבחו ייאמר, שידע להעריך את חשיבותו באופן מלא; עם זאת, יעצני לנהוג בזהירות רבה ואף לימדני כיצד לנצל את האמונות הטפלות של הערבים למען שליחותי המדעית.[29]

[2] היה בידי לבחור בין שני מסלולים שיביאוני לנג'ראן דרך הגַ'וף: יכולתי ללכת בדרך השיירות מצנעא למַארִב, דרך שבה עבר תומס ארנו ב־1843, ולאורכה העתיק כחמישים כתובות שבאיות; יכולתי להגיע לנג'ראן בדרך השיירות החוצה את תחומם של חאשִד ובַּכִּיל[30] עד לעיר צנעא ומשם לנג'ראן.

27 מארחיו היהודים בצנעא, ובכללם האב"ד ר' סלימאן קארה ואחיו ר' יחיא אלקארה שבביתם שהה – ראו חבשוש תרצ"ט, עמ' 9.

28 הגַ'וף הוא האזור מצפון מזרח תימן, מעבר למחוזות אַרחַב ונְהֵם הסמוכים לצנעא. היישוב היהודי באזור זה היה דליל ביותר, ולדברי חבשוש ביחס לשנת 1870, מנה לא יותר ממאה וחמישים איש בשמונה משפחות – ראו חבשוש תרצ"ט, עמ' 122. לתיאור מסע הלוי בגַ'וף ראו שם, עמ' 72–133. עוד ראו על הגַ'וף די מיגרה, על פי המפתח, עמ' 381, ערך Jawf.

29 הכוונה לרב יחיא קאפח, מייסד ההתנגדות לקבלה ולזוהר בתימן – ראו לעיל במבוא, הערה 2.

30 התאגדות שבטית גדולה וגורם כוח מדיני רב השפעה בתימן.

[3] אילו היתה מטרת מסעי גאוגרפית טהורה, הייתי בוחר ללא ספק בדרך השנייה, החוצה חבלי ארץ מאוכלסים, מעובדים היטב, ובהם יושבים בני דתי שהיו מסייעים לי ומבטיחים את בטחוני האישי. המסע היה יכול להיות טיול מהנה. ואולם שליחותי נועדה לחקר העתיקות, ובעיקר הכתובות; צריך הייתי לחפש שרידים עתיקים, להעתיק כתובות מעל גושי סלע מבודדים, לבחון חורבות של מקומות מגורים נטושים משכבר, לבדוק אם בין תֵּלי החרבות נמצאות אבנים שעליהן שרידי כתב. שרידים אלה מתקופת ממלכת שבא העתיקה יכולתי לקוות למצוא רק בג׳וף, גרעינה הראשון של קיסרות שבא. שם אפשר היה גם לצפות שהמדבר שמר על המבנים ההיסטוריים מפני הרס בידי בני אדם. סברתי ששהות ממושכת בארץ נטולת שרידים היסטוריים אינה עולה בקנה אחד עם השליחות שהאקדמיה לכתובות ולספרות יפות הואילה להטיל עלי.

[4] משום כך, החלטתי על המסלול הישיר דרך הג׳וף. בכל זאת, לא יכולתי לצאת בדרך מַארִב עצמה, מאחר שהייתי מודע לטרדות שהנוסע הזר חשוף להן מצד נהגי הגמלים והאנשים המהווים את השיירה: עינם פקוחה עליך כאילו אתה אסיר; אין שום אפשרות להתרחק מן הדרך כדי לבדוק מבנה שהתמוטט או חפץ כלשהו המעורר סקרנות; על מנת להרגיש חופשי יש להימנע מלהצטרף לשיירה. לבד מן השיקולים הללו, גם אפיים החשדן והקנטרני של תושבי מַארִב גרם לי לוותר על הרעיון לבקר תחילה אצלם; הייתי בטוח שימנעו ממני להמשיך דרכי ויכריחוני לחזור על עקבותי ללא כל תוצאות. אכן, לא טעיתי בהערכתי; ההרפתקאות שהתנסיתי בהן לאחר מכן בעיר זו הצדיקו כל חששותי. לאחר שיקול מעמיק, החלטתי לצאת לג׳וף דרך מחוזות האַרחַב והנָהְם, מחוזות השוכנים מהלך יום צפונה לדרך מַארִב ועד עתה לא ביקר בהם אף נוסע אירופי.

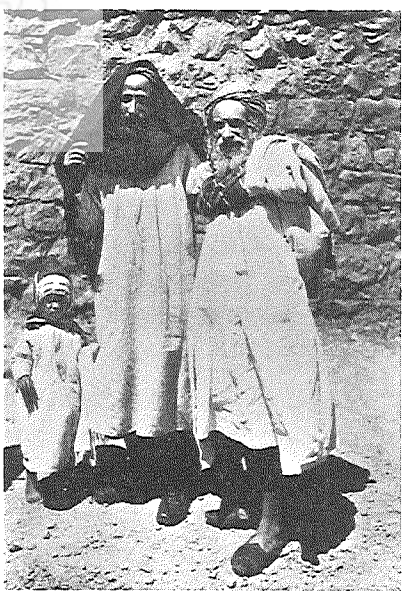

גברים יהודים ברחוב ברובע היהודי בצנעא, 1927–1938. המקור: המוזאון האתנולוגי, המבורג

[5] 15 בפברואר

היום הוקדש לפרידה מידידי מצנעא שהיו מודאגים מאוד מן העובדה שעדיין לא החלמתי כליל מפגיעות מחלתי האחרונה. אחר כך בא תור ההכנות למסע עצמו, שעיקרן היה החלפת בגדי בבגדים שהיו בלויים ומרופטים עוד יותר מאלה שלבשתי בצנעא, ולא נכללו בהם מכנסיים ואף לא נעליים. בורנוס ישן מכותנה כחולה, שהגיע עד לברכיים מעל לסינר עשוי מאותו אריג שהיה חגור למותני,[31] מטפחת כהה קשורה מסביב לראשי כדי להסתיר את שערותי, לבד

31 המילה בורנוס באה במקור הצרפתי ונראה שכוונת הלוי ל״עַנתַרי״, ואלו הסינר אינו אלא ה״מַיְזָר״.

משתי פאות לצד כל רקה, כמצווה על היהודים, ולבסוף זוג סוליות קשורות לרגלי ברצועות חבל השלימו תלבושת מוזרה זו, שהיה בה כדי להעניק לי מראה של יהודי יליד המקום. הצידה לדרך כללה מידה [קטנה] של קמח ונאד מעור עזים מלא מים וכן מעט תמרים. נוסף לכך, דאגה המארחת שלי למסור לידי שקית מלאה עוגיות, ששמרתין לשעת חרום.

[6] בשעה ארבע אחר הצהרים הגיע מורה הדרך שלי[32] עם חמורו. נפרדתי מן האנשים הטובים הללו ולבי מלא הכרת תודה עמוקה. בקשתי מידידי להסתיר ככל שיוכלו את יציאתי לג׳וף ושירשו לי לצאת לדרך לבדי כדי לא לעורר תשומת לבם של הערבים.

[7] יציאתנו מצנעא התבצעה לשביעות רצוננו דרך שער שַׁעוּב. שעה שעברנו את החומה יצא נחש ארסי מבין החורבות ופנה לעברנו, אולם בן לווייתי הרגו במכת מקל עזה. הוא ראה בתקרית זו סימן טוב, מצב רוחו השתפר והוא החל לספר לי את תולדות חייו ואלפי מעשיות ילדותיות שבני העמים הבלתי מפותחים חוזרים עליהן ללא ליאות ובהנאה בלתי פוסקת...

[8] חולשתי היתה רבה כל כך שאחרי שעה של הליכה ברגל ביקשתי להשתמש בבהמת הרכיבה שלי, ואולם אך התיישבתי על גב החמור הכריחוני העוברים ושבים לרדת. בחבלי ארץ אלה אסור ליהודי לרכוב על בהמה, אלא במקרה של מחלה, ואז שומה על מורה הדרך של החולה להודיע על כך למוסלמים העוברים בדרכו כשהוא חוזר וצועק את המלים ״עלא ראיך, עלא ראיך״ (ברשותך, ברשותך). מורה הדרך שלי החל לציית לנוהג זה בכדי לאפשר לי מעט מנוחה, אולם אי־אפשר היה להתמיד בכך לאורך זמן מפני שלכל עובר אורח היתה הזכות למחות על חוצפת היהודי ולהיווכח בעצמו אם המחלה שמדובר בה אינה העמדת פנים. משלא השתכנע, הרגיש מחויב לזורקני מן האוכף, למשוך בזקני תוך כדי השמעת עלבונות מן הגסים ביותר שנשמעו אי־פעם בעגת עמי הדרום. בקרבת הכפר ג׳ראף נעשה המצב עוד יותר גרוע: ניסיתי לכסות רגלי מפני השמש שגרמה להן להיות אדומות כברזל מלובן, ודבר זה נראה לערבים כפינוק יתר של כופר, שעה שהמאמינים האמיתיים נשרפים בשמש. הנשים היו נזעמות באותה מידה כמו הגברים. אף שדאגתי להשחיר את חלקי הגוף החשופים בתשליך עשוי מעץ ברזילי, הן סברו שצבע עורי בהיר מדי בעבור גבר ושאלו ברצינות על המין שלי.

[9] בשל הטרדות אלה היתה התקדמותנו איטית מאוד; על כן החלטתי לרדת מן החמור ולצעוד ברגל. למזלנו, המרחק לא היה רב; עם רדת הלילה הגענו לכפר רוצ׳ה, שם שכנו לפנים חווילות האֶמאמים. כיום רוצ׳ה מפורסמת רק בזכות שפע פרותיה; מרבית בתיה הרוסים ותושביהם נטשום. סעודה משיבת נפש ציפתה לי בבית יהודי אמיד, שידע מראש על יציאתי מצנעא.

16 בפברואר...

[10] שְׁראע שוכנת בגבול המזרחי של המישור הרחב המכונה בלאד האַרת׳; מעבר לו מתחיל האזור ההררי המעניק לתימן המזרחית מראה כל כך שסוע וחרב. העיר נחלקת לשלושה חלקים עיקריים: האחד מאוכלס ברובו ביהודים; לאלה יש בית כנסת המשמש גם בית ספר לילדים. הם בעלי מקצועות שונים, אולם עוסקים בעיקר בהכנת סיד. כאן עלי להביע צערי

32 הוא חיים חבשוש הידוע.

על כך שכמות עצומה של אבנים עם כתובות אבדו לעד למדע הארכאולוגיה מאחר שבעלי המלאכה הנבערים הללו זורקים לכבשן ללא הבחנה את כל אבני הסיד שהם מוצאים, והרי ידוע שהקדמונים העדיפו לבחור בסוג זה של אבנים כאשר ביקשו להנציח סיפורו של אירוע חשוב כלשהו.

[11] זמן קצר אחרי שהגעתי, ידעתי בביטחון שבסביבה מצויים שרידים רבים מן העת העתיקה. בצאתי מן הרחוב שבצד ימין לבית הכנסת הבחנתי בכתובת בת מספר שורות, חקוקה על אבן הפינה של בית... על ההר השוכן ליד שראע והמכונה אלכ׳ליל נמצאות חורבות של מבנים עתיקים מן התקופה השבאית. הערבים מאמינים כי את החורבות פוקדים רוחות ושדים ולעולם אינם מסתכנים ללכת לשם ביחידות. האמונה העממית מספרת שהשדים רוקדים במקום מדי לילה לאור לפידים המפיצים למרחקים אלומות אור; מדובר לאמיתו של דבר באורות מתעתעים ואדים זורחים אחרים. אי־אפשר היה להעלות על הדעת שמורה דרך ערבי יסכים להוביל אותי לשם; היהודים היו פחות תמימים, ואחד מביניהם לא היסס להתלוות אלי לטיול זה... שבנו לרובע היהודי בשעת לילה מאוחרת כדי להימנע מלפגוש בערבים שהיו לבטח מציפים אותנו בשאלות על ביקורנו במקום הידוע לשמצה. הידיעה על בואי כבר עשתה לה כנפיים בכל המחוז ומבקרים טורדניים נהרו מכל עבר לשׂראע כדי לבחון כוונותיו האמיתיות של המתיימר להיות רב מירושלים.[33]

[12] שמועות חסרות שחר יותר ויותר נפוצו על אודותי. אחדים חשבוני לסוכן של הסולטאן התורכי; אחרים דיברו על אוצרות עצומים שמשכתי ממקומות מסתור שהיו ידועים רק לי, בעזרת השבעות קבליות;[34] ולבסוף, היו שסברו שיש לראות בי אותה הדמות המטילה אימה על הערבים מזה מספר שנים והידועה כמשיח יהודי תימן.[35] להלן אספר את הרפתקאות האיש הזה, וליתר דיוק של הרעיון שהוא מגלם.[36]

[13] כדי לשוות לי בעיני הערבים מראה של רב מארץ הקודש, השתכנתי בבית הכנסת הראשי. בית הכנסת היהודי, בעיקר בארצות המזרח, נושא אופי של בית לימוד יותר מאשר בית תפילה: תלמידי חכמים עניים לנים לעתים קרובות ליד ספרי הקודש שהם לומדים בהם בעיקר בלילה. הערבים מכבדים בדרך כלל את בתי הכנסת של היהודים ואף משתדלים שלא להתקרב אליהם. מה גדולה היתה אפוא פליאתי ותדהמת בני דתי כשראינו שלתוך חצרנו השלווה מגיע שיר׳ העיר, מַרשַׁד אלזַבִּירי, וסביבו כתריסר אנשים חמושים. ללא כל דברי מבוא, הכריז שכל הנוכחים עצורים באשמת מתן מחסה לאדם מסוכן לאסלאם, אדם אשר

33 כך הציג הלוי את עצמו בתימן על מנת להימנע מעימות עם התושבים המוסלמים, שחששו כי חוקרי העתיקות באו לשדוד את אוצרות תימן.

34 על המיתוס של האוצרות שמלכי תימן השאירו אחריהם בקברותיהם הקדומים מן התקופה שלפני האסלאם ראו המדאני, עמ׳ 118–121: ״באב כַּנוּז אלַיַמַן וַדַפַאינַהַא״ (הפרק על אוצרות תימן ומטמוניה), וכן בחלק גדול מן הסיפורים המובאים ב״באב אלקַבּוּרַיַאת״ (הפרק על הקברים), עמ׳ 124–227. עוד ראו שם, עמ׳ 149, כי אנשי חמיר נהגו לקבור את רכושם עמם; ובעמ׳ 69, שהנתקל ברגלו בקבר ימצא בו אבנים טובות וממון.

35 הכוונה לשָׁפָר כַּחַיל השני – ראו: טובי תשל״ו, עמ׳ 62–68; קלורמן־עראקי, עמ׳ 85–112.

36 ראו להלן, בסמוך.

בכינוי של חאג׳ (עולה רגל) מירושלים, שם לו למטרה להשיב את ממלכת ישראל ולהחריב את הכעבה של מכה. המכיר מקרוב את האסלאם יודע שחששות מעין אלו מתקבלים באימון רב. המוסלמים רואים בהם אותות אזהרה ליום הדין, שאותו הם משתדלים לדחות ככל הניתן. אני הייתי אפוא הפושע הגדול ומשיח השקר (דַּגַּ׳אל) של האסלאם.[37] אף על פי שהייתי מודע לסכנה האורבת לי, לא יכולתי להימנע מלחייך לנוכח טעותו של השיך׳ שהחליפני במשיח השקר. משראיתי שהוא שב למצב רוח יותר נינוח, התקרבתי אליו, הסרתי את יריעת הכותנה שכיסתה את כתפי ובקשתיו לבדוק אם צבע עורי אינו סימן למוצא זר לתימן. הוכחה זו לא שכנעה אותו לגמרי, מאחר שהשמועה אומרת שהמשיח היהודי יכול לשנות מראהו כרצונו והוא יכול ללבוש כל צורה שירצה; עם זאת, מצא לנכון להרהר בדבר ואף ויתר על השימוש באזיקים שהביא בעבורי. בינתיים השתלטו משרתיו על חפצי וגילו ביניהם זוג גרביים שעל שימושן העלו השערות מגוחכות ביותר. אחרי שלוש שעות ארוכות של משא ומתן מלווה באנקות נשותיהם וילדיהם של העצורים, נלקחתי לבדי למגדל סמוך, שצריך היה לשמש לי צינוק עד אשר יובא משפטי בפני ראש המחוז שמקום מושבו בעיר חַבּאר, ושלא היה שם באותה עת.

[14] מאסרי גרם לתדהמה רבה בקהילת שְׂראע הקטנה; כל היום הסתובבו בניה הלוך ושוב לפני דלת הצינוק; בעלי ההשפעה השתדלו אצל פטרוניהם המוסלמים כדי שישיגו את שחרורי. הערבים עצמם, אף שנהגו בפזיזות בחשדנותם, הזדעזעו עתה מהפרת מצוות הכנסת האורחים על סמך חשד בלבד. בפני תחינותיהם של אנשים רבים כל כך ויתר השיך׳ וציווה לשחררני, אולם פקד על היהודים לשמור עלי מקרוב ולמנוע ממני לטייל בסביבה. הוראה זו הכבידה עלי ביותר באשר הטילה עלי חוסר מעש שלא ראיתי את סופו; אך הייתי חייב להתאזר בסבלנות. במשך שמונה ימים ציפיתי לשווא לסיום מעצרי וביום התשיעי, משלא יכולתי להתאפק עוד, התחננתי בפני ידידי שיובילוני אל השיך׳ המתגורר במרחק הליכה של שעה קצרה מן הרובע היהודי. בהגיעי לשם הכרזתי שאני מעדיף להישפט מיד מאשר להמשיך ולהכביד על הקהילה. הבנתי מיד שהשהיית המשפט היתה רק אמצעי לסחיטת כספים מידי בני דתי, ואלה כבר היו מוכנים להציעם למרות עוניים הרב; זאת אסרתי עליהם באופן מוחלט. לבסוף, אחרי חקירה מייגעת, הצלחתי לרכוש את אהדת השיך׳ שהשיג לי חנינה בתנאי שאצא ללא דיחוי משטחם של האַרחַב.

[15] שחרורי נחוג בקהילה הקטנה כחג לאומי, התרככותו הפתאומית של השיך׳ האכזר נראתה להם כהתערבות גלויה של ההשגחה העליונה למעני. לא יפליאני כלל אם דמיון האנשים התמימים הללו יוסיף מידות על־טבעיות לתקרית זו ויציג את דמותי באור מוגזם. הכל הופך לנס בחברה הכפופה לשרירות לבם של העריצים שבכל עת. משפט צודק, אסון שנמנע, רודן שהתרכך – כל אלה מהווים בעיני הנדכאים הפיכה גמורה בסדרי העולם הטבעי.

[16] לפני שהתרחקתי ממחוז מוזר זה, רציתי לראות את מקורותיו של נחל ששמעתי עליו רבות בשְׂראע. הלכתי לשם כבר בערב שחרורי בלוויית שני דייגים יהודים. הדיג, חסר

37 על חזיונות הגאולה של יהודי תימן ושילובן בחזיונות הגאולה של המוסלמים ראו טובי תשנ״ו.

חשיבות ככל שלא יהיה, מהווה בכל זאת מקור פרנסה עיקרי לכמה משפחות המוכרות את הדגים בשוק הרובע היהודי של צנעא, בעיקר בערב שבת...

[17] 14 במארס...

לאחר הליכה של ארבע שעות נתגלה להנאתנו עמק רחב, חצוי על ידי פלגים רבים, ובאמצעיתו הצטיירה צורתה הנאה של העיר אלמַדִיד, הנחלקת לשני חלקים עיקריים השוכנים משני צדי הואדי. אלמדיד היא בירת המחוז נָהם.

[18] משהגענו לקירבת הרובע היהודי שמענו קולות עמומים של כלי נגינה, זמרה ויריות. היו אלה חלק מן ההכנות לחתונות שהיו עתידות להתקיים ב־17 בחודש. אותו יום היה גם חג הפורים, אחד החגים העליזים ביותר בלוח השנה היהודי. החתנים החדשים ירו בעצמם ברובים לכבוד נישואיהם המאושרים. במזרח אין מסתירים את הרגשות בדומה לארצות התרבות, ועל כן אירועי החיים הרגילים גורמים להתרגשות כללית בקהילה. נתקבלתי בבית שהנישואים נערכו בו. החתן היה צעיר בריא וחסון, בעל כתפיים רחבות והופעה מלחמתית; ראשו, שגולח לאחרונה, היה עטור צניף חדש, הוא לבש בורנוס צבעוני וחגורת צמר, שהוטמנו בה שני פגיונות מחודדים היטב. הופתעתי מתלבושת צבאית זו של יהודי, תלבושת העומדת כל כך בסתירה לצניעות המפורסמת של יהודי תימן, ונאמר לי שאנשי נָהם מתייחסים בכבוד רב אל היהודים ומרשים להם ללבוש את התלבושת הערבית בהזדמנויות מסוימות. ובאמת, מצאתי באזור זה יותר סובלנות מאשר אצל האַרחַב והאנשים שפגשתי נראו בעלי נימוסין.

[19] בעיר אלמדיד אוכלוסיה של שלושת אלפים נפש לערך, בהם מאתיים וחמישים יהודים; זו עיר פתוחה ונראה שנוסדה לפני זמן לא רב. משפחות האצולה מתגוררות במגדלים השוכנים בסביבה והגברים נעדרים לעתים קרובות בצאתם למסעות רחוקים. כמה מהם מרחיקים לכת עד חצרמות כדי להשתתף במלחמת הגרילה המתנהלת שם ללא הפוגה. הם שבים תמיד עם סכומי כסף ניכרים, ונראה שעושרם היחסי הוא הסיבה לכך שאינם נטפלים לנתיניהם.

[20] ...כמה ערבים שבאו מ־Daboua (צ׳בוע?) ידעו על התקרית עם השיך׳ של שְׂרַאע והציפוני בשאלות מאוד לא נעימות. כדי להתחמק מסקרנותם נאלצתי לבחור בשדה אחר למחקר. פינינו לנו שביל בין הקוצים דרך ההרים והלכנו אל הכפר סוּדָה, שבו מתגוררות כחמש־עשרה משפחות יהודיות. מקום זה היה לפנים בעל חשיבות יותר רבה ונראה שהקהילה היתה גדולה מאוד משום שבית הקברות הישן במקום הוא בעל ממדים עצומים.[38] שם מצאתי, לראשונה, כתובות קבורה בעברית, כמה מהן מן המאה הי״ד. בשאר חלקי תימן נאסר על היהודים לרשום כתובות על מצבות קבורה. אוכלוסיית סוּדָה נידלדלה בשל בידודה; כמה משפחות היושבות עתה באלמדיד מקורן בסוּדָה. בין היתר סופר לי על משפחת עַוִילֵם או קַיסי שלפני שנטשה את סוּדָה נקראה פְּתַיחי. שינוי שם המשפחה נפוץ בערב והוא הסיבה העיקרית לתהליך העצום של שינוי בשמות השבטים. השבטים מתפוררים אט־אט בכורח בריתות חדשות ובסופו של דבר הם מאבדים את זכרון מעמדם העתיק.

38 במאה הי״ז היתה סודה בירת האמאם אסמאעיל (1644–1676), הוא האמאם שגזר על יהודי תימן את גזרת העטרות בשנת 1667 בעקבות הפעילות המשיחית בתימן, ואל עיר זו זימן את ראשי היהודים לבירור – ראו טובי תשמ״ד, עמ׳ 41, 104. יש להניח שהקהילה היהודית באותה תקופה היתה אמנם גדולה.

[21] בסוּדָה הזדמן לי לראות מקרה יוצא דופן של אריכות ימים. בין המבקרים שהצטופפו סביבי היה גם זקן ושמו מרי סלַימן אלבאַרדה שנשא בגבורה את מאה ועשר שנותיו והיה במלוא כוחותיו.[39] יש לציין שמספר שנותיו הנכבד נמסר לי על ידיו הוא, ואילו הלשונות הטובות בקהילה הקטנה העניקו לו עשר שנים נוספות. הוא סיפר לי שבנעוריו מנתה האוכלוסיה היהודית בעיר הולדתו עד חמש מאות משפחות שבדרך כלל עסקו בקדרות. אף כיום שומרים כלי החרס היהודיים מחבל ארץ זה על המוניטין שלהם, והם מוצר יצוא חשוב בכל ערב, עד חצרמות וערי החוף בתַהאמה. החשיבות הגדלה של חֲדֵידה ועדן מושכת יהודים בעלי יוזמה ואלה נוטשים את חבלי הארץ המזרחיים. ואולם עקבות האוכלוסייה העתיקה לא נעלמו. באין אנשים ומסורות, יש אין־ספור כתובות עבריות החקוקות על הסלעים בסביבה שיזכירו למבקרים את שמות תושביה הקדמונים של העיר סוּדָה.

[22] 22 במארס

עם יציאתי מאלמדיד הסתבר שאני נכנס לחבל ארץ שאין בו אוכלוסייה יושבת קבע על הקרקע. הדרך נעשתה הרבה פחות בטוחה, מורי הדרך נעשו יותר תובעניים ועוררו אמון מפוקפק. זה שהתלווה אלי סירב לסטות מאם הדרך מחשש שיפול במארב... פסגת המרחב הזה הוא נַגְ'ד שיחאן הנושא על צלעותיו את שרידיה המכוערים של עיר בעלת אותו שם, ובה ישבו לפנים יהודים. השדות והבארות עדיין שמרו על שמות בעליהם הישנים; שמעתי את השמות בְּיר עַמראן (באר עמרם), בְּיר יעקוּבּ (באר יעקב) ודומיהם. הכתובות העבריות הופיעו שוב במספר רב; בצהרים הגענו לעיירה המכונה מִלְח או אַוּדַיאן; הודות לקבלת הפנים החמה של בני דתי נתאפשר לי לתכנן את הדרך שאוכל להמשיך בה במסעי אל המישורים הלוהטים של הגַ'וף.

[23] ...להיטותי להגיע מהר ככל שניתן לעיר זו [מִלח] נבעה מרצוני להצטרף לשיירת יהודים מן הגַ'וף שהסיעו כלה צעירה ילידת מִלח; אולם השיירה יצאה יומיים קודם לכן ובפני היתה הברירה לחכות לשיירה חדשה או להפקיר עצמי בידי מורה דרך כלשהו שלא היתה לי לגביו כל ערבות. הבנתי מיד שהיעדר קשר ישיר עם הארץ המסתורית שהשתרעה מעבר לאופק יעכבני זמן ממושך במקום שלא היה לי בו כל עניין. אף היתה ידועה לי אי־הנעימות שבנסיעה בשיירה והשתדלתי תמיד להימנע מכך. עשיתי כל מאמץ לשכור יהודי מִבני מלח שיתלווה אלי, אולם ללא הצלחה. מאחר שהפסח קרב, היה כל אחד טרוד בהכנות לחג חשוב זה והכנות אלו כידוע דורשות הקפדה מיוחדת וזמן רב. נאלצתי להסתפק בליוויו של בדווי יליד מַגְ'רַב שהבעת פניו היתה לגמרי לא נעימה. ואולם מראי החולני, יחד עם זהותי המדומה כעולה רגל מארץ הקודש, עוררו במורה הדרך שלי רגשות יותר חיוביים. הערבים הם על פי רוב ילדים מגודלים ומילת שבח בזמן הנכון תמיד משפיעה, בעיקר כאשר אתה משכיל לגעת בצד החלש של האדם. האמונות הטפלות של הערבים על הגזמותיהן הרבות הן לעתים המוצא האחרון שיכול הנוסע לנצל לטובתו, אם הוא רוצה להימלט מאכזריותם חסרת המצפון של בני המדבר כורתי הראשים.

39 חבשוש (תרצ״ט, עמ׳ 56) מזכיר זקן מופלג זה, אך קובע שגילו מאה וארבעים שנה.

[24] 30 במארס...

הסקרנות שבה התבוננתי בעדרים [של בדוים מוסלמים] הובנה שלא כהלכה על ידי בעליהם; הוא מיהר לסגור דלתו בפני והציע לי ללון במקום אחר. ביקשתי להסביר לי סיבת פגיעה זו בכללי הכנסת האורחים. הסתבר שחשש מפני עין הרע של היהודי. הערבים מאמינים שהיהודים בקיאים מאוד בחכמת הנסתר וחושבים שמבטם מסוכן, בעיקר כאשר הם שולחים אותו בכוונה עוינת, דבר שהם עושים אותו כל אימת שברצונם להתנקם על עלבון שפגעו בהם או בידידיהם. אמונה טפלה זו היא אחד מאמצעי ההגנה הטובים ביותר של היהודים מפני האכזריות הערבית. כל שעל מצפונו רובצת התעללות ביהודי, מוטרד ללא הרף מן הפחד ממעשי כישוף. תחילה הוא נמנע מלפגוש את האיש שפגע בו, וכאשר אין הדבר אפשרי, הוא מנסה לפייסו. סירוב זה הכביד עלינו מאוד, לפי שלא היו לנו מים וידענו שלא נוכל למצוא מים עד ליום המחרת; נאלצנו אפוא לחזור על עקבותינו עד לכפר בַּראן, לשם הגענו מאוחר עם ערב; רק במאמץ השגנו מי שתייה למלא בהם את הנאד. צורף יהודי שעבד בכפר השיג לנו כמה ככרות דורה לארוחת הערב הצנועה שלנו...

[25] 1 באפריל...

הופעתם [של פרשים מן הג׳וף העליון] הפחידה את מורה הדרך עד אבדן עשתונותיו: הוא חשש לחייו ולגמלו משום שבשל נקמת דם שבטו מסוכסך עם שבט ד׳ו חַסַן מן הג׳וף העליון. אין לי ספק שהיה נמלט אל מעבר להרים ולגבעות ונוטשני לגורלי אלמלא ניצלתי את האמונה המקובלת ביעילות בקמיעות כדי להבטיח לו את שלומו ושלום בהמתו. אף על פי כן, מבטחנו האמיתי היה במקום מחבוא במרחק מה משם, שנכנסנו אליו בשעת מעבר החיילים. לגבי מורה הדרך העובדה שיצאנו בשלום היתה בבחינת נס, בדומה לבקיאותי בחכמת הנסתר. הדבר הוסיף ליוקרתי והבטיח לי קבלת פנים אוהדת במַגזַר, מקום מגוריו, שרוב תושביו שריפים שחצנים ושונאי זרים.[40]

[26] בעיירה מַגזַר כמאה בתים הנחלקים לכמה קבוצות. בעבר הרחוק היתה אוכלוסייתה יותר רבה, כפי שמעיד המספר הרב של החורבות שבסביבתה. רכוש התושבים הוא עדרי בקר וצאן, ובמקום מכינים כמויות ניכרות של חמאה מומסת הנשמרת בנאדות עשויים עור עֵזים. אף שהיא שוכנת מעבר להרים, משתייכת מַגזַר לשטח הנָהם ולתושביה יחסים מעטים עם הג׳וף.

[27] בזמן הסעודה ביקרוני כמה שריפים שביקשו מידע על המשכן המוסלמי הגדול בירושלים שהחליף את מקדש שלמה. סקרנותם נגעה בעיקר לאבן פלא שלפי האמונה העממית תלויה באוויר מעל ״מסגד עומר״ (חַגַ׳רַת אלסַקַא). ביום המיועד עתידה אבן זו לגעת בצריחי המסגד, להרעיד את האדמה ולהביא את תחיית המתים. נשאלתי ברצינות אם ראיתי אבן זו וכמה זמן עוד יארך עד אשר יתגשם המאורע הגדול של יום הדין. הייתי נבוך למדיי ביחס לתשובה שעלי להשיב; אם אומר ״אבן זו אינה קיימת״ – איחשב ללא כל ספק למבזה הדת ויקיץ הקץ על בטחוני האישי. השבתי שרק אנשים קדושים ביותר יכולים לראות אבן פלא זו, שכן היא

40 השריפים הם קבוצה נבדלת משאר תושבי הארץ ומתייחסים כולם למוחמד נביא האסלאם. קבוצה זו גדלה והלכה במספרה במהלך הדורות.

נסתרת מעיני בני תמותה רגילים שאינם מסוגלים לצפות בהכרעות ההשגחה העליונה. תשובה זו נתקבלה כאות לענוותי ולא דחקו בי עוד. בהמשך נסבה שיחתנו על המשיח היהודי המפחיד כל כך את המוסלמים. כמה ממבקרי ביקשו לוודא שאינני דמות מסוכנת זו, שכן לפי האגדה הנפוצה בארץ, עתיד גואל ישראל, שהפך להיות משיח השקר המוסלמי, להתכונן בג'וף טרם יתחיל בפועלו ההרסני נגד בני דת מוחמד. נאמר לי שמטרת האיסור החל על היהודים לרכוב על חמור הוא להשכיח מן היהודים את האמונה שהמשיח יופיע ביניהם בדמות הנביא עזרא כשהוא רכוב על חמור. אגדה זו הולידה את הביטוי "חֲמאר עֻזַיר" (חמור עזרא) שהערבים מכנים בו את המשיח שהיהודים מצפים לו.[41]

[28] מורה הדרך שלי שב עם אחד מקרובי משפחתו שהציע ללוותני עד הג'וף. הוא היה מזוין מכף רגל ועד ראש ומעל כתפו תלוי רובה ארוך בעל פתיל, שלבטח נוצר בימי הביניים. חובבי כלי נשק עתיקים כדאי שיתנו לבם לערב הפנימית, שם ימצאו גרוטאות קטלניות מכל הארצות ומכל הסוגים. ייצור הנשק נתון בידי היהודים ואנשי חצרמות, המחקים בכשרון רב את הדגמים שמביאים בפניהם. אך בשל איכותו הירודה של הברזל המקומי נמצא ענף תעשייתי זה בירידה מתמדת והוא מפנה מקום ליבוא מחוץ לארץ...

[29] לאחר הליכה בת שעתיים לכיוון מזרח, השארנו מאחורינו את אחרוני ההרים ורגלינו דרכו על קרקע חלקה, צהבהבה וחולית שהחזירה בעוצמה רבה את קרני השמש. קרוב לארבע אחר הצהריים הגענו לעיר בשם אלגיל שהיא יישוב הקבע היחיד בג'וף התחתון. הקהילה הקטנה קיבלה פני בהתלהבות וכל אחד ביקש שאסעד על שולחנו באותו ערב ולמחרת, יום השבת. קרב של ממש התחולל בין שכנים כדי לזכות בכבוד וכל אחד משכני לצדו ואחז בזרועי להוביל אל ביתו. שמתי קץ למהומה המביכה בהכרזה ששאשר בבית האיש שראני ראשון. היה זה פועל עני, שבמשך כל השבוע עבד בכפרי הנוודים ושב לביתו רק ביום שישי. לא אנסה לתאר את החדווה הנרגשת שמולידה אותה מנוחת השבת במשפחת יהודים שומרי מצוות ומאמינים באמת. קשיי החיים, האכזבות והשאיפות החומריות, כל אלה נשכחים למשך יום השבתון ואושר עצום מסיר את הקמטים מעל הפנים. התפילה ולימוד התורה מאחדים את כל בני הקהילה והופכים את בית הכנסת הצנוע למשכן אושר כמעט כאושר המלאכים. מחושל ומעודד באווירת האושר הטהור והשלם, חשתי שאומץ לבי שב אלי וקיוויתי שמאמצי יוכתרו ביתר הצלחה.

41 "חֲמאר עֻזיר" היה כינוי גנאי בפי המוסלמים בתימן למשיח היהודי. מקור הביטוי בהאשמת האסלאם את היהודים, המופיעה כבר בקראן, כי היהודים טענו כי עזרא הסופר הוא בן אלהים ובמסורת היהודית כי המשיח יבוא רכוב על חמור (ראו זכריה ט, ט: "גילי מאד בת ציון הריעי בת ירושלם הנה מלכך יבוא לך צדיק ונושע הוא, עני ורֹכֵב על חמור ועל עַיִר בן אתֹנֹת"). בדברים אלו יש בלבול עם האמונה הנוצרית כי ישו הוא בן אלהים. נראה שעל פי האשמה זו של המוסלמים נוצר בתימן הכינוי "עֻזַירי" בעבור כל יהודי, והוא היה לשם המשפחה הנפוץ ביותר בקרב יהודי תימן. וראו הדברים שמשים חבשוש בפי האמאם אסמאעיל כלפי היהודים בעת התפרצות הפעילות המשיחית בתימן בשנת תכ"ז (1667), בעקבות שבתי צבי: "ידעתי את זדונכם ואת רוע לבבכם עמנו מיום היותכם בארצינו שאתם חושבים רעה על ממלכתינו ועל נביאנו, ואתם מיחלים ומצפים מתי תבוא עת פקודתנו ונפילתינו בקום משיח השקר חמאר עזיר כאשר דברו עליו קדמוניכם. ואתם מעלתם בימי משה נביאכם עד אשר קצף ה' עליכם ויפץ את אבותיכם מעל אדמתו ויזרם בכל הארצות עד היום הזה... ומה תחשבו שתקום לכם עוד מלוכה ותשלטו על העולם ותחריבו הארץ כאשר עשו אבותיכם" (חבשוש תשמ"ט, עמ' 704). על עזרא הסופר ועל תפקידו במשיחיות היהודית על פי תפישת האסלאם ראו אדנג, על פי המפתח, עמ' 309, ערך Ezra.

ידעתי שאני הנוסע האירופי הראשון שחדר אל הג׳וף ולפני ניצב שדה שרידים עתיקים ללא גבול, שבני דתי תיארום בפני באופן מלא דמיון ואף מסרו לי את מיקומם מתוך ידע מושלם.

[29א] 3 באפריל

אחד מבני דתי הסכים להובילני לאלחַזֶם, בירת הג׳וף האמצעי, המכונה גם בַּלאד הַמדאן. בעת מנוחת השבת סיפרו לי נפלאות על עתיקותיה של ארץ זו והייתי חסר סבלנות להגיע אליה. לא קל היה לי להיפרד ממארחי הנהדרים, שביקשו שאשאר עמם לחג הפסח. עלי לוותר על תיאור צערם משראו שאני נחוש בדעתי לעזבם כל כך מהר. כל הקהילה הקטנה עמדה על רגליה וכל אחד לחץ ידי וברכני באלף ברכות. הייתי נרגש עד דמעות וכל שיכולתי לעשות לנחם את מארחי היה להבטיח להם ביקור נוסף.

[30] השלב הראשון בדרכנו לא היה אמור להימשך יותר משלוש שעות, אך למרות שיצאנו לפני עלות השחר, לא התקדמנו הרבה עד ארבע בבוקר,[42] שעה שהחום הלוהט הכריחנו לחפש מחסה. האיטיות הרבה בהתקדמותנו נגרמה משום שמלווי היה עמוס במטען כבד ונאלץ לעצור ולנוח כל חמש דקות. הוא נשא על גבו שק קמח שנועד לאפיית המצות שהיהודים אוכלים אותן בזמן הפסח, זכר ליציאת מצרים. החיטה הנקייה היא מצרך מותרות בג׳וף. הערבים כמעט שאינם מכירים אותו ולחמם הרגיל עשוי שעורה מעורבת בשיפון...

[31] 4 באפריל

המשכנו בדרכנו לפני עלות השחר. זריחת השמש מצאתנו על חורבת הַרַם, הידועה בשם אלפַרע. חורבה זו מציינת מקומה של עיר שבאית שתושביה היו ידועים לגאוגרף הרומי פליניוס בשם Charmei.[43] נראה כי העיר נבנתה מחדש פעמים רבות והדבר גרם להיעלמם של המבנים העתיקים. כיום נמצאים שם כעשרה בתים, מחציתם בנויים אבן ומחציתם לבנים, והם שייכים לשבט הנקרא סלאטין. שלוש משפחות יהודיות עוסקות במקום בצורפות ובמסגרות...

[32] המצבות ששרדו מעידות שאנשי הַרַם היו בעלי תרבות מפותחת. הערבים שהשתכנו על החורבות מוצאים שם לעתים קרובות חפצי זהב וכסף. סופר לי שלפני כמה חודשים גילה אחד מבעלי הקרקעות במקום כמה לוחות נחושת מכוסים כתב והוא התיכם על מנת לייצר צמידים לאשתו ולבנותיו...

[33] לאחר שסיימתי את בדיקותי הראשונות במקום מציאותם של העמודים, הלכתי לאלחַזם המרוחקת עשרים וחמש דקות בלבד ושם תכננתי להשתכן במשך כל הזמן שיידרש לסיורי בחלק זה של הג׳וף. נתקבלתי בזרועות פתוחות בבית צורף אמיד בשם סאלם בן סעיד. מארחי היה פיקח באופן בלתי רגיל ומחמת זריזותו במקצועו היו שרותיו מבוקשים על ידי כל מי שלא הסתפקו בכשרונותיהם הבינוניים של האומנים הערבים. הוא היה בדיוק האדם שנזקקתי לו כדי שאוכל לערוך סיורים בלא לעורר את חשד הערבים. ואולם למרות זהירותנו עמדנו פעמים רבות בפני סכנה שיגלונו, והבדוים האשימונו שבעזרת השבעות מַגיות אנו גונבים

42 הכוונה לשעה עשר בבוקר לערך, על פי שיטת השעה הזמנית שהיתה מקובלת בתימן, כלומר שהיום מחולק לשתים־עשרה שעות שתחילתן בזריחה וסיומן בשקיעה וחילופיהן בלילה.

43 הלוי מזכיר אתר זה גם בדין וחשבון שלו שבכתב יד, עמ׳ 10.

מהם את האוצרות הגנוזים של מלכיהם הקדמונים. למרבה הצער, היתה לטיולינו המשותפים תוצאה הרת אסון לאיש מצוין זה ולמשפחתו המרובה שהוא פְּרֶנְסה לבדו. מכתבים שהגיעו אלי ב־1872 מן הרב של צנעא הודיעוני שסאלם מת בלא עתו, כתוצאה מן העינויים שעינוהו הערבים כמה ימים לאחר שיצאתי מתימן, במטרה להוציא מידיו את האוצרות שלדבריהם חלק עמי. היה עלי להחזיר לאחיו של מארחי האומלל את סכומי הכסף ששילם כדי שיוכל להביא את בני משפחת המנוח למקום מבטחים. האחראי לכל הצרות הללו היה שיך׳ ערבי מהַרַם שהפתיענו יום אחד שעה שפינינו את החול לרגלי העמודים. באותה עת היה רכוב על סוסו בדרכו למסע שנמשך חודשים אחדים. לאיומיו לא היו תוצאות מיידיות ואולם בשובו רדף את סאלם החף מפשע בעוד אני, האשם האמתי, הייתי מחוץ להשג ידו[44]...

[34] תושבי הגיזף מתחלקים לשלושה מעמדות המהווים קסטות של ממש, מאחר שאין ביניהם קשרי נישואים:

1. השריפים
2. השיכ״ים או האדונים
3. הקַרַוִי או המשועבדים.[45]

היהודים משתייכים למעמד האחרון, אולם הם כפופים למערכת חוקים שונה מכמה בחינות.

[35] ...להוציא את צנעא וכמה ערים גדולות אחרות, אין המוני העם בתימן מכירים את הקראן. אין מקיימים את התפילות ולא מצאתי אף פעם בקרב הערבים אותה התלהבות דתית המאפיינת את המוסלמים באפריקה.[46] אשר למשפט האזרחי והפלילי כפי שהוא בא לידי ביטוי בקראן, הרי שמעולם לא נתקבל בקרב השבטים העצמאיים, כלומר הקַבַּאיל. לכל שבט חוקים משלו, חוקים שבעל פה הידועים רק לבעלי השררה. לעתים קרובות נזדמן לי לשמוע את שבחיהם של חוקי האַרחַב השונים לחלוטין מאלו של השבטים השכנים. מעניין היה לחקור ולקבוע בכתב את מערכות החוקים השונים הללו, שללא ספק יהא אפשר למצוא בהן נושאים רבים למחקר. הגעתי לערב בדעה קדומה שאמצא שם את האסלאם הטהור ומה שפגשתי היו מוסדות מקומיים מסורתיים הנתונים בתהליך של שינוי. כשנדמה שחוק מסוים אינו עוד שימושי, משנים אותו באספת הזקנים של השבט, המנסחת את הכללים של חוק חדש באותו נושא. קיים גם מעין חוק בינלאומי המסדיר את היחסים בין השבטים[47]...

44 אין זה ברור כיצד השיב הלוי את הכספים הללו לאחיו של סאלם בן סעיד.

45 השריפים הם צאצאי הנביא מוחמד (ראו לעיל, הערה 40); השיכ״ים הם נכבדי השבטים (הלוי משתמש באופן קבוע במלה הצרפתית noble כדי לציינם); האדונים (seigneur) הם תואר שהלוי נותן לשיכ״ים ואין כוונתו לסַיִדים (או הסאדה) שהם השריפים צאצאי מוחמד; הקַרַוִי (כפרי, וברבים קַרַוִיוּן) הוא כינוי לכל מי שהוא חסר מעמד משלו ותלוי באחרים.

46 על יחסם הקריר למדי של שבטי צפון תימן לאסלאם ראו שוכאני 1969, עמ׳ 72–77; טובי 1994. על פי מקורות לא מעטים אף נשארו בקרבם מנהגים מן התקופה האלילית הקדם אסלאמית, כגון ׳אירוח מיני׳ – ראו דוסטל 1990.

47 החוק המקובל בקרב שבטי תימן עוד מן התקופה הקדם־אסלאמית ידוע בשם ״טאגות״, ואף שכבר נכתבו עליו מחקרים רבים עדיין לא מוצה העניין במלואו. חכמי האסלאם בתימן תקפו קשות את החוק השבטי וראו בו שרידי עבודת אלילים – ראו: רתיינס; רוסי; אוברמאיר; וראו גם דרש, עמ׳ 184.

[36] מעשי השוד האלה מהווים חלק בלתי נפרד ממנהגיהם של תושבי הג׳וף, עד כדי כך שהאמהות עצמן חוגרות את החרב לבניהן שעה שהם יוצאים לפשיטה. ואולם, גם במעשי רצח אלה נשמר רגש הכבוד; כל האמצעים כשרים נגד יריב המסוגל להגן על עצמו, אולם חרפה היא לרצוח אנשים חסרי הגנה. בתוך אלה נכללים הנשים, היהודים, וגברים שעדיין לא נימולו...

[37] עוד פחות מכך יכול אני לומר על הקבוצה השלישית בתושבי הג׳וף, זו המהווה את המעמד המשועבד הידוע בשם הקַרַוִי. זה מעמד נחות, שאינו שותף לדיונים ביישוב; הם תלויים באדוניהם המעבירים אותם ליורשיהם. אף שהם יותר חופשיים בתנועותיהם מן העבדים, אין לקַרַוִי רכוש משלהם וכל רכושם הוא קניין אדוניהם, שבידיהם הזכות לשוללו מהם כרצונם. הקַרַוִי חייב לעבד שדות אדוניו במשך תקופה מסוימת בשנה, לשלם לו מעשר מיבולו, להילוות אליו במבצעים הצבאיים ואף לשמש מרגל אחר עמדות האויב. לקַרַוִי אסור לשאת נשק חם, אך מותר לו להצטייד בחנית או בחרב בשעת מסע. אסור לו לרכוב על סוס או לחבוש מצנפת.[48] האדון נוטל על עצמו את חובת ההגנה על אריסיו נגד כל זר, יהא אשר יהא, שיך׳ או משועבד. במקרים כאלה, התוצאה היא לעתים הרת אסון למשפחת האדון, אולם הפתגם ״האצילות מחייבת״ הוא בעל משמעות אמיתית בעיני הערבים. התואר ״ג׳אר״ (רבים: ג׳יראן), מגן, שהאדון נוטל כלפי נתינו מחניף עד כדי כך לכבודו העצמי, שהוא מוכן לקבל על עצמו את הסיכונים המתלווים אליו לעתים[49]...

[38] נוסף לאוכלוסייה המקומית, שבחלקה הגדול היא שבאית במקורה, כולל הג׳וף אוכלוסייה יהודית אשר למרות מספרה המצומצם וההשפלה שהיא חיה בה, מהווה מעמד מיוחד ומעניין ביותר למחקר. הקהילות היהודיות בג׳וף מתקיימות בעיקרן בזכות הגירה בלתי פוסקת; הוותיקים שבים בדרך כלל למחוזות ההרריים לאחר שהות של חמש עד עשר שנים במקום, לפי שסכנה כרוכה בשהייה יותר ממושכת. ובאמת, הקדחות, הצהבת ומחלות הכבד משתוללות ללא רחם בארצות השפלה. המחלה האחרונה, המכונה בפי הערבים ״צַדַם״ (אסון), נפוצה מאוד וסימניה הם איבוד פתאומי של התיאבון והשינה. בעיקר מסוכן החודש שלאחר תום עונת הגשמים והמשפחות האמידות משתדלות לשהות אז בהרים. בשל מצב עניינים זה, כמעט כל בני הקהילות היהודיות בג׳וף הם אנשים צעירים צאצאי משפחות היושבות קבע במקום אחר.

[39] בדומה לקַרַוִי שייכים היהודים בדין לאדוניהם המגינים עליהם, אך ההבדל ביניהם הוא שעם בואו לג׳וף בוחר היהודי את האדון שאותו ישרת. כדי לקבל את חסות השיך׳ הוא מביא בדים ותכשיטים כמתנה לנשותיו, ולאחר שהם מתקבלים ברצון הוא מתחיל לבנות לאדונו

48 שכן המצנפת מסמלת אדנות; וכך בעקבות הפעילות המשיחית בקרב יהודי תימן בשנת תכ״ז (1667) נגזרה עליהם גזרת העטרות המפורסמת, שאסרה עליהם לחבוש לראשם את המצנפות המכובדות. על אירוע זה ראו טובי תשמ״ד, עמ׳ 101–150.

49 בניגוד להסדר האסלאמי מימי מוחמד בעניין יחסי השלטון המוסלמי עם המיעוט הדתי היהודי (או הנוצרי), הסדר הידוע בשם ״דִ׳מה״, נשמר באזורים רבים שבהם שלטו שבטי תימן, בעיקר בצפון הארץ (וכן באזורים שבטיים בארצות מוסלמיות אחרות), היחס של הג׳אר, כלומר בין השכן החזק לבין השכן החלש – ראו טובי 1999, עמ׳ 151–154, וכן במקורות המנויים לעיל, הערה 47.

בית או אולי רק קיר לגן ואחר כך שולח אליו פרה או עז כמנחה. מעשים טקסיים אלה קובעים את השתעבדות המבקש ומחייבים את האדון להגן עליו בשעת הצורך. היהודי פונה לעתים קרובות אל כמה נותני חסות בעת ובעונה אחת, מעשה שניתן לעשותו על פי הנוהג הערבי. בכך הוא הופך למשועבד למספר משפחות אצולה, שהקנאה ביניהן מבטיחה לו ביטחון יחסי, לפי שאם יעלה על דעת אחד מאדוניו השונים להתעלל בו, יחושו האחרים להגנתו. סידורי חסות אלו גוזלים מן היהודי זמן רב בשל העבודות שאדוניו כופים עליו, בלא שיקבל בתמורה אפילו את מזונותיו. כל המאמצים הללו אינם מבטיחים את היהודי מפני הפגיעות הבלתי פוסקות של ההמון ובשל שפלות רוחו הידועה הוא נושאן ללא מחאה. אולם בבית הכנסת מוציא היהודי נקמתו על כל ההשפלות, ויש לציין שהוא מנצל עד הסוף את חופש הדת שהוא נהנה ממנו. הוא מפריע את שנת הערבים בקריאות בקולי קולות המהדהדות במשך שעות רבות בלילה. קריאות מחרישות אוזניים אלו, שלא הצלחתי להתרגל אליהן, מעמידות בוודאי במבחן קשה את סבלנות המוסלמים. בזכות מנהג מוזר הקיים בקרב המוסלמים, מסתבר שהיהודי שאינו יכול להמרות את פי המוסלמי בכל עניין שהוא, חופשי לעלוב בו בציבור מעל גג ביתו. מעמדה זו ממטירות נשות היהודים מטר של גידופים וקללות מסמרות שער על ראשי הצוררים של בעליהן.[50] כאן צריך להוסיף שבית היהודי, אף שהוא עצמו בנאו, נחשב לקניין אדוניו הראשי. בשל כך מהווה גוזטרת הבית מעין מקום מקלט שאי־אפשר לחללו בלא להסתכן בנקמת בעליו.

[40] כאשר נגנב דבר מרכוש יהודי או קָרַוִי בידי אחד מבני השבט של אדוניו, חייב האדון להעניש את הגנב או לכל הפחות להכריחו להשיב את הגזלה...

[41] ...שכיחים מעשי רצח, גם בין בני משפחה קרובים ביותר, אולם אין הם גוררים בהכרח את מות הרוצח, אם הוא יכול לשלם את הכופר הקבוע בנוהג. גובה הכופר משתנה בהתאם לעושרו של חבל הארץ. בג׳וף הכופר על שיך׳ שנהרג הוא לא פחות מאלפיים פרות, הכפרה על מות קָרַוִי הוא חמש מאות פרות הנמסרות לאדוניו. כאשר הקרבן יהודי חייב הרוצח לשלם חמש מאות ואחת פרות, מהם חמש מאות נמסרות לאדון המגן והפרה הנוספת למשפחת ההרוג.[51] הרי זאת תחיקה משונה, הרואה ביהודי הבלתי מאמין והבזוי יצור בעל ערך העולה על ערך אריס רגיל שהוא עם זאת מוסלמי אדוק.

[42] ההבדל בין שני מרכיבים אלה של מעמד המשועבדים הוא באמת עצום ובולט לעין, והוא גלוי אף לעיניים פחות פקוחות. בשעה שהקָרַוִי משלים עם מצבו המושפל ומנסה לזכות בחסדי אדוניו על ידי כניעה ללא גבול, מנצל היהודי כל הזדמנות כדי להזיק למדכאיו שהוא שונאם בכל לבו. אין לך תרמית או תחבולה שלא ייתפס להן כדי להתחמק מעבודות הכפייה שהרודים בו מטילים עליו. בהיעדר אמצעים אחרים, הוא פורץ בבכי מר והאנקות שהוא משמיע יכולות להמיס אבנים, וכך הוא מצליח להשתחרר חלקית מן העול. דקות ספורות

50 כידוע, הסכם החסות בין השלטון המוסלמי לבין היהודים בתימן, וכן בארצות האסלאם האחרות, אוסר על היהודים להגביה קולם בתפילתם בבתי הכנסת באופן שיישמע ברחוב, וכן נאסר עליהם לפגוע בכבוד המוסלמים – ראו חבשוש ס׳ תשמ״ג, עמ׳ 189.

51 נראה שהמספרים המצוינים כאן מוגזמים ביותר ואולי היו להלכה בלבד ולא למעשה.

לאחר מכן הוא ובני משפחתו צוחקים צחוק רם על סכלות האדון.[52] מפגשי היהודים בג׳וף הם מן העליזים ביותר שראיתי מימי; כשהם רוצים ללעוג לערבים הם מדברים בלהג מיוחד, הרווי ביטויים עבריים שהמוסלמים אינם מבינים.[53] כמה גבירות יהודיות מדברות עברית טובה למדי ומשתתפות בדיונים בענייני דת המתקיימים באספות, בעיקר בשבתות ובחגים.[54]

[43] הסיפור הבא, שסופר לי מפי אנשים שאפשר לתת בהם אמון, מעיד על התיעוב שמתעבים היהודים והערבים אלה את אלה. היהודים, שבג׳וף כמעט כולם צורפים, נכנסים ויוצאים בחופשיות גמורה בחדרי הנשים המוסלמיות ומציעים להן למכירה תכשיטים; הם ידועים בביישנותם ובמידותיהם החמורות ואינם מעוררים חשד קל שבקלים. ואולם שריף אחד שהגיע ממכה נזף בעמיתיו על אמון זה. השיכ׳ים, שהואשמו בחוסר דאגה לכבוד משפחותיהם, קראו ליהודים ושאלום לדעתם על הנשים הערביות. ללא כל היסוס השיבו היהודים שהם חושבים אותן ליצורים טמאים עד כדי כך שנגיעה קלה ביותר בהן מבטלת את תוקף התפילה. תשובה זו נתקבלה בתשואות כלליות והשריף הקפדן הודה שחששותיו הוסרו לגמרי. במידה לא פחותה סולדים הערבים מנשים יהודיות שפניהן אינן רעולות ובהחלט אי־אפשר לומר עליהן שאינן מושכות. בנקודה זו קיימת הקפדה רבה בקרב השכבות השונות של האוכלוסייה ואין להן כמעט אף פעם סיבה להתלונן זו על זו.

[44] במה שנוגע לעיסוקי היום־יום של חיי החומר והרוח, אין כמעט כל קירבה בין היהודי והערבי. הערבי עובד רק כאשר צורך דחוף ביותר מאלצו לכך ומנסה להיפטר מכל מלאכה הנחשבת בזויה; היהודי עובד למלא אחר החובה הקדושה ביותר המוטלת עליו על פי מסורת אבותיו. כמעט כל תעשיית עֵרֶב באה לה בזכות היהודים; הם נשקים, דַוודים, צורפים, חייטים, סנדלרים, בנאים, בורסקאים, צובעי אריגים, קדרים, נגרים וכדומה. לפנים היו היהודים גם חקלאים ובעלי משרפות יין; כיום אינם עוסקים עוד במקצועות אלה, שנאסרו עליהם על ידי האמאמים האחרונים. חפצי היום־יום ההכרחיים וכן חפצי המותרות הם במידה רבה פרי עמלם של היהודים, המזינים ומפיצים בין כנופיות המדבר מידה כלשהי של רגש היופי שבלעדיו היו שוקעים בבערות מוחלטת. במלאכתם יש אף מעט מקוריות, אולם הם אשפי החיקוי כאשר נותנים לעיניהם את הדגמים המתאימים. סופרי תימן הם אולי בעלי הכתיבה המעולים ביותר בעברית: כתבי היד שלהם מדהימים ביופיים ובנקיונם.

[45] כל העיסוקים הקשים הללו אינם מרחיקים אותם מיצירות הרוח. היהודי העלוב ביותר בתימן יודע קרוא וכתוב; אך אצל הערבים יודע ספר הוא בבחינת תופעה נדירה. חינוך הילדים הוא, כמובן, כולו דתי ונעשה בשיטת לימוד בעל פה שיתרונה בכך שהיא משמרת את ההיגוי העברי המדויק, היגוי שכנראה התקבל מן האסכולה של המסורה בארץ ישראל במאות הראשונות לספירת הנוצרים. הניקוד הרגיל מצביע על קירבה גדולה ביותר לשיטה של

52 אכן, בפולקלור של יהודי תימן סיפורים רבים מעין אלו; אף ידוע הפתגם ״עַוָּות יַא יְהוּדִי (או עִבְּרִי) וַצַוַח״, כלומר: הכה יהודי [בגוי המוסלמי] וצווח [כאילו הוכית על ידו].

53 תופעה זו ידועה היטב גם מקהילות ישראל האחרות בארצות האסלאם. על לשון הסתרים של יהודי תימן ביחס למוסלמים ראו רצהבי, עמ׳ כב–כד.

54 על הרכיב העברי בערבית של הנשים היהודיות בתימן ראו: קארה תשמ״ח; קארה תשנ״ד.

הסורית בעוד אשר השימוש בניקוד הטברני עדיין מוגבל למדי.[55] הבקיאות בתלמוד, הגאוה והשאפתנות של יהודי מזרח אירופה חסרים לגמרי ליהודי תימן, אצלם אפילו אין למצוא כתבי יד של התלמוד.[56] ואולם, נראה שבשום מקום אחר אין ידיעת הדינים כל כך נפוצה ברבים. כמעט לכולם תעודות מטעם הרבנים המסמיכות אותם להיות שוחטים ולהכשיר את הבשר לאטליזים, מלאכה שבקרב היהודים דורשת כידוע ידיעות רבות ומיוחדות של דינים. אולם פעילותם הרוחנית אינה מסתיימת בכך; יהודי תימן מצטיינים בהגות המיסטית ועל פי דוגמת הזוהר ואסכולת הקבלה הלוריאנית פיתחו כאן ענף מיוחד שלה. המבקר הזר נדהם לראות שני פועלים־נפחים הדנים ביניהם בתורת האצילויות האלהיות ובעיונים הנועזים ביותר והשנונים ביותר של הנאו־אפלטונים שעה שהם מכים בפטיש על הסדן...

[46] למרות המאמץ לשמור על הסיורים הללו בסוד, הם נתפרסמו ונודעו בכל מקום ועוררו חששות כבדים בקרב בני דתי תושבי הג׳וף, שאחרי הכל לא הבינו כלל מדוע אני מסכן חיי במדבר ואיזה עניין יכול להיות בהעתקת כתובות. היה עלי אפוא לעזוב את הג׳וף, לפחות לזמן מה, כדי לא לעורר יותר מדי את חשדות הערבים. החלטתי אפוא לצאת לדרך לנג׳ראן; אולם לא הצלחתי למצוא מורה דרך במישרין אל נג׳ראן ושכרתי לי מורה דרך שיובילני אל נווה המדבר הקרוב, כַּ׳בּ, מרחק יומיים הליכה בכיוון צפון.

[47] 15 במאי

הוזהרתי שכמה מאנשי הסלאטין מאלפרע החליטו להתנכל לי ביום המחרת. על כן דחקו בי הכל שאצא לדרך כבר באותו ערב. בני דתי מכל הסביבה באו להיפרד ממני בעת יציאתי. יצאתי מאלחַזם בתשע בערב, לאור ירח מרהיב, ושמתי פעמי לצפון...

[48] 17 במאי

...קרוב לשעה חמש לפנות ערב הגענו לכפר מִקאר השוכן במקום ציורי ביותר. הובלתי לביתו של יהודי אמיד למדי, שהקביל פני בצורה לבבית ביותר.

[49] למחרת ביקרוני כמה מראשי הקהילות. הם סברו שאני עורך מגבית לטובת עניי ירושלים ובאו להודיעני שהם נכונים לתרום לשם הקלת מצוקתם של אחיהם הנאחזים באדמת המולדת הנושנה. קשה לתאר את הקסם ששם ירושלים וארץ הקודש מעורר בנפש יהודי מאמין, ובעיקר אנשים אלו שאמונתם והתלהבותם כנות ותמימות ושניזונו מאז ומתמיד ממסורות החכמים. למבקרי החמיאה המחשבה שנמצא בקרבם יהודי שראה את אדמת הקודש ונגע בה. מזל כזה לא פקדם אלא פעם אחת מאז ימי קדם. יחסם אלי היה אפוא אוהד במיוחד. עם זאת, הם שוחחו בחופשיות רבה; לבושם הנקי והמטופח העיד על רווחה מסוימת. היתה להם הופעה גברית ובוטחת, שעמדה בניגוד בולט לביישנותם המפורסמת של יהודי הג׳וף...

55 הלוי מכוון לניקוד העליון (système syriaque) שהיה מקובל בקרב יהודי תימן עד הדורות האחרונים לעומת הניקוד התחתון (הטברני). הערות חשובות אלו ביחס למוסרות הלשון של יהודי תימן מעטו של מי שהיה בדורו אחד החכמים הגדולים ביותר של השפות השמיות לא נודעו לחוקרי הלשון העברית ומסורותיה בדורות האחרונים.

56 דעה זו, שהיתה מקובלת על רבים מן החוקרים בדורות שעברו, כבר נסתרה על ידי ועל ידי אחרים – ראו טובי תשל״ג.

[50] לקראת ערב יצאתי לדרך בלוויית חמישה מבני דתי כדי לבקר בכפרים שבנאות המדבר השוכנים בקרבת מקום זה לזה. מרביתם נשענים על ההרים בצורת מדרגות לא רחבות, אך יש בהם השוכנים לשני צדי הואדיות המתפתלים במישור בעיתות הגשמים. הבתים בנויים בדרך כלל מלבנים אפויות בשמש, כנהוג בג׳וף; עם זאת, ניתן למצוא מספר רב של בתי אבן השייכים לבני המעמד האמיד. בדרכנו פגשנו בערבים מכל גיל ומין שעצרו ושאלוני על ארצות הנכר, אולם ללא כל חשד ובהקפדה על אדיבות מושלמת.

[51] לאחר שעברנו חמישה או שישה כפרים חסרי עניין, הגענו לאלמַאגִ׳ל, בירת נווה המדבר, שם מתקיים פעמיים בשבוע שוק גדול שאליו נוהרות שיירות רבות מפנים הארץ... השתכנתי בבית אבי מארחי ממְקאר, איש בא בימים בעל מראה חביב ואהוד על הכל בשל רוחב לבו. הוא מוקף משפחה גדולה ושלוש בנות נשואות. מות אחד מחתניו הביא מידה של עצבות לחייו השלווים של איש הגון זה.

[52] מוצא כל היהודים בנווה כַּ׳בּ בבְּלאד בַּרַט, מחוז השוכן במרחק כיומיים הליכה מערבה. בקהילה הקטנה, שבה קשישים רבים, מצאתי חינוך דתי מתקדם מאוד. אין אף אחד שלא ידע לקרוא בתנ״ך ולכתוב עברית וערבית באותיות עבריות. אף שבדומה ליהודי תימן האחרים, גם הם שוקדים מאוד על לימוד הזוהר, הם מגלים לעתים חשיבה עצמאית, ובהתחשב בסביבתם התרבותית יש בה העזה מפתיעה. זמן מה לפני בואי התנהל בין הרבנים ויכוח הלכי מוזר מאד שפילג את הקהילה לשני מחנות יריבים. וזה סלע המחלוקת: החמאה שהערבים מייצרים בבתיהם ומוכרים בשווקים מתוך נאדות עשויים עור עזים מקובלת לרוב על יהודי תימן ככשרה. הם מאמינים באמונה שלמה, על פי הלכה מפורשת בתלמוד, שחלב בהמות טמאות, כמו הסוס והגמל, אינו הופך לחמאה מוצקה, ועל כן אינם חוששים שהערבים ימכרו להם חמאת גמל במקום חמאה שנוצרה מחלב בקר. ואולם לאחרונה הפריך רב בשם מרי ישועה את פסק התלמוד. הוא הוכיח בדרך הניסיון שחלב גמלים בתוספת מרכיב מסוים יכול להפוך לחמאה סמיכה ודומה ביותר לחמאת הפרה. הוא טען אפוא שמעתה יש לאסור את השימוש בחמאה ערבית, אלא אם קיימות הוכחות ברורות שמקורה בבהמות כשרות. עמדתו העיקשת של הרב, שההלכה טועה בנוגע לחוק טבע שקל לבדוק אמיתותו וטענתו שטען נגד דעת הכל שהניסיון עולה על סמכות מסורת בת אלפיים שנה, מעידות על בהירות מחשבה יוצאת דופן באותן נסיבות. כאשר פנו אלי ראשי הקהילה כדי לקבל את דעתי בנושא, הזדרזתי להצדיק באופן עקרוני את מרי ישועה והבאתי בפניהם את דברי החכמים שהעדיפו את אמת העובדות על פני האמונה העיוורת. אבל כיוון שלא רציתי בשום אופן לשלול מאנשים טובים אלה את השימוש בחמאה, שהיא התבלין היחיד שאפשר למצוא במקומותיהם, יעצתי להם שלא לאסור מזון שהיהודים האחרים מתירים.[57]

57 יהודי תימן נהגו היתר מוחלט בחמאה של גויים (מוסלמים). הפולמוס ההלכתי שהיה בתימן באשר לחמאה של גויים היה אם היא מותרת בפסח או לא בשל איסור ״חמץ במשהו״. על דברי שני גדולי חכמי תימן במחצית השנייה במאה הי״ח, ר׳ יחיא צאלח ור׳ יחיא משרקי שהגיב לדבריו, ראו: צאלח, ב, סי׳ קפ; משרקי, סי׳ כו, עמ׳ לו–לט. לא זיהיתי את החכם שהלוי מזכירו כאוסר את חמאת הגויים. הוא מזכירו בשם ״יהושע״, אבל נראה שהוא שיבוש וצ״ל ״ישועה״, כי השם יהושע לא היה מקובל בתימן.

[53] במשך חמשת הימים ששהיתי באלמַאגְ׳ל ערכתי סיורים תכופים כדי לחפש שרידי עתיקות שבאיים, אך לאכזבתי המרה לא הצלחתי לגלות אף שמץ מהם. ומאחר שלא רציתי להאריך שהותי ללא צורך בחבל ארץ שלא היה בו כל עניין למטרת מסעי העיקרית, החלטתי להקדים ככל שניתן את יציאתי אל נג׳ראן, שם קיוויתי למצוא שרידי עתיקות. אולם לפני שיכולתי להתחיל בהכנות למסעי החדש, היה עלי להתגבר על הפצרות בני דתי, שעשו כל שביכולתם לשכנעני לוותר עליו. הם הציגו בפני את תושבי נג׳ראן כפושעים קשוחים, שבקרבם עשוי הזר להירצח בכל רגע. כדי להוכיח את טענתם סיפרו לי שרב ירושלמי, שרצה להגיע לשם לפני עשרים שנה למרות אזהרותיהם, נשדד באמצע הדרך מכל חפציו והושאר ללא רוח חיים באמצע המדבר.[58] אולם משראו שאין לערער על החלטתי, עשו מאמצים רבים למצוא בעבורי מורה דרך מהימן. האיש שבחירתם נפלה עליו היה קַרַוִי שהכירוהו, ושהתחייב להשאיל את גמלו למשך המסע. הוא עמד על כך שאשלם לו מראש את הסכום שהסכמנו עליו, בטענה שהוא צריך לספק את צרכי משפחתו לזמן היעדרו. במוצאי שבת, ה־24 במאי, הגיע מלווי עם בהמתו, מזון בחנית, שהיא כלי הנשק היחיד שמותר לו לשאת, ומצויד בשק קמח, שממנו יהיה עלינו להכין לחמנו במשך ארבעת הימים, הזמן הנדרש בדרך כלל למעבר השטח המפריד בין נווה נג׳ראן למקום המוצא שלנו. בערב התאספו ראשי הקהילה בבית מארחי והחליטו למסור לידי מכתב המלצה ליהודי נג׳ראן. כל אחד עשה כמיטב יכולתו לשאת חן בפני. כולם השיאוני עצות בקשר לדברים שיש לעשות כדי לא לעורר חשד הערבים. הם הביאו לי גם שפע של צידה לדרך, חמאה, ביצים, עוגיות ותמרים, וכל זאת בחן כל כך נוגע ללב שלא העזתי לסרב, כדי לא לצערם. משנגמרה האספה, פרשו כדי לאפשר לי לנוח, אולם הבטיחו לשוב עם עלות השחר כדי לסייע ביציאתי.

[54] 25 במאי

הכל היה מוכן לפני עלות השחר. הנכבדים באו ללחוץ ידי וללוותני כברת דרך ניכרת כמצוות ההלכה. כשהגיע רגע הפרידה הזילו דמעות חמות ואמרו בקול רם את תפילת הדרך שבה ביקשו את הגנת הבורא נגד אסונות הפתע המתרגשים על השוהים בדרכים. התרגשותי היתה ללא נשוא כשנאלצנו להיפרד בידיעה שלא נתראה עוד לעולם...

[55] 28 במאי

יצאנו מוקדם בכיוון צפון מערב, כדי לשוב ולהגיע אל הַדבַּה (?). לפני שהגענו אליו, עצרנו לכמה דקות ליד בור באדמה שמצאנו בו מים מלוחים ומלאנו בהם את הנאד. לאחר מכן המשכנו ללכת ללא תקלה עד שלוש לפנות ערב בערך, כאשר הצטרפה אלינו שיירה בדרכה מחצרמות. כיוון שידעתי את אפיים הקנטרני והנרגן של האנשים הללו, ניסיתי לשכנע את מורה הדרך שלי שנעשה את דרכנו לבד, אולם הוא לא רצה לשמוע לי ובלית־ברירה נאלצתי ללכת בעקבותיו ולהיחשף לכל העלבונות שהאנשים גסי הרוח הללו מרעיפים על הנוסעים חסרי ההגנה המסורים לחסדיהם.

[56] ...לסוחרי חצרמות יצא מוניטין של אנשים שחצנים, קמצנים, בוגדנים, ומעל לכל צעקנים ונחפזים לתגרת ידים. פתגם ערבי אומר שבחצרמות השמש לעולם אינה שוקעת

58 לא ידעתי לזהותו.

ללא שפיכות דמים. תושבי חצרמות, המשתייכים לכת השאפעים, קנאים ביותר ואינם סובלים שיהודים יתיישבו בתחומם. נאמר לי שכל יהודי שיפר איסור זה יירצח ללא רחמים. היהודים נשמרים מלסכן נפשם ומתנחמים במחשבה שנותן התורה, משה רבנו, כבר כינה ארץ בלתי מסבירת פנים זו בשם בית קברות לזרים, חצרמות. רק לעתים רחוקות נמצא משחק מילים הקולע כל כך לאמת.[59]

[57] עם בוא האנשים הללו החלו בעבורי חיי מצוקה וסבל ללא נשוא. הם לא הסתפקו בקללות הגסות ביותר שהשמיעו לעברי ובכל מחיר רצו להגיע למעשים. כדי שאצא מגדרי ובכך אתן להם תרוץ להתעלל בי, הם משכו בזקני, הניחו סכינים מתחת לסנטרי ולהביהם על חזי, הובילו את גמלי בין שיחי המימוסה כדי לשסע את פני וידי על הקוצים או שגרמו לגמל לקפוץ ולפנות בפתאומיות כדי שאזרק לארץ; קיצורו של דבר, לא היה מעשה שטן שלא עלה בדעתם כדי להתעלל בי. מורה הדרך שלי, במקום שיגן עלי, עשה יד אחת עם מוגיעי. הוא צחק צחוק גדול כל פעם שראני נאבק באנשים הללו ולבטה היה מניח להם לשחטני לו קיבל שכרו מראש. יום אחד גערתי בו שאינו ממלא כלפי את תפקידו כמורה דרך. במקום להשיב, העמיד פנים מאיימות, תפס לטאה שזחלה לה ללא חשד על תללית חול, קרעה באמצעיתה בציפורניו ובלע את פיסות הבשר המפרפרות ונוטפות הדם בזו אחר זו. תנועותיו היו כל כך רבות משמעות עד שהבנתי כוונתו מיד. שתקתי ומאז לא עלה בי עוד הרצון להעיר לו הערות.

[58] חיי הגיהנום הללו נמשכו שלושה ימים ללא הפוגה, ימים שנראו לי ארוכים כשנים. רק הלילה הביא הקלה מסוימת לתלאותי...

[59] 3 ביוני

יצאנו מוקדם מאוד כדי להרוויח את הזמן שהתבזבז אתמול. היה זה יום שישי שלפני שלושה ימי חג שהיהודים אינם נוסעים בהם, השבת ויומיים חג השבועות, שבשנה זו נפלו בימי ב׳-ג׳ (5-6 ביוני). הזדרזנו אפוא, מאחר שבכל מחיר היה עלינו להיכנס לנג׳ראן לפני שקיעת החמה, כדי שלא נישאר שלושה ימים במדבר כשאנו חסרי מעש וגוועים ברעב ובצמא. למעשה, אי־אפשר היה להעלות על הדעת שאופיע בפני בני דתי בתלבושת המסע שלי בזמן החגים. הם היו לבטח נפגעים מחילול ימי הקודש וסוגרים דלתם בפני. שיקולים אלה דחפוני לצעוד בצעד מזורז כדי להגיע לפני שקיעת החמה. חַנבַּק, מלווי האכזר והזועף, שינה את התנהגותו מיד עם הסתלקות השיירה. אדרבה, במקום להרגיזני, מיהר לתמוך בדעתי. הוא ביקש סליחה על העינויים שסבלתי מידיו בימים שעברו, באומרו שלולא עשה יד אחת עם מעני, היו אלה לבטח הורגים אותי כדי להתנקם. תירוציו נראו לי מפוקפקים למדי; עם זאת, שמחתי להיות סוף סוף מחוץ לסכנה ומכיוון שלא יכולתי לוותר עליו, הסכמתי לשכוח כל מעלליו בתנאי שיכניסני לנג׳ראן לפני רדת הלילה...

[60] אחרי שרווינו צמאנו, המשכנו בדרך... השמש החלה להיעלם מאחורי ההרים כאשר הגענו לכפר מַכ׳לַף, שם הובילוני לבית שבו התגוררו שני אחים יהודים ושם עבר עלי לילה

59 אכן, במאות השנים האחרונות, מאז שלהי המאה הט״ו, לא גרו יהודים בחצרמות. בארץ זו שלטת האסכולה השאפעית של האסלאם, שבתימן יחסה ליהודים היה גרוע בהרבה מזה של הזַיִדים במרכז תימן ובצפונה, ששמרו על זיקתם לאסלאם הקדום – ראו טובי תשנ״ד.

קשה בגלל היתושים שלא הניחו לי לישון. למחרת הובלתי לכפר שכן ושמו רַג׳לה, שם הזמינני אחד מבני דתי לביתו, למשך החג.

אחרית דבר

רבים הם הנוסעים־החוקרים שהגיעו לתימן לחקור את צפונותיה מאז קרסטן ניבור (Carsten Niebuhr), בשנת 1762. רובם הותירו את רשמיהם בחיבורים שיצאו לאור, אם ספרי מסע ואם ספרי מחקר. אף שיהודי תימן לא היו תכליתם של נוסעים אלו, הם הביאו ידיעות בעלות ערך על אודותיהם, שחוקרי יהודי תימן ידעו לנצלם כראוי בעבודותיהם. לעומת זאת, החיבור המדעי החשוב ביותר מבחינה זו של הוקר־נוסע לתימן, הדין וחשבון השני של יוסף הלוי על מסעו לתימן כמעט שלא נודע לחוקרים ולא שימשם בחיבוריהם. חשיבות של חיבור זה היא בשתיים: א – בהיקף הנרחב של הידיעות המובאות בו על יהודי תימן, שאין כדוגמתו בחיבורים אחרים, לבד מחיבוריהם של נוסעים יהודים שלא היו חוקרים, כגון יעקב ספיר, דוד שמואל קאראסו (ראו קאראסו), חיים חבשוש ושמואל יבנאלי; ב – בעובדה שהמסע נערך בצפון מזרח תימן, אזור שיד השלטון המרכזי בצנעא, הן בתקופת האמאמים והן בתקופת התורכים, לא הגיעה אליו, ושהיית זרים בו היתה כרוכה בסכנת נפשות. יתר על כן, הלוי בחר לתייר באזור זה בשל חשיבותו לחקר תימן השבאית, מטרת נסיעתו לתימן, דבר שלא העז לעשות שום חוקר לפניו. נוסעים אחרים שיצאו לשם, כגון שלוחי ארץ ישראל שחיפשו את עשרת השבטים, נעלמו ולא שבו.

יוסף הלוי הביא אפוא ביומן המסע שלו, שנכתב במהלך המסע ופורסם שנים ספורות לאחר מכן, ידיעות ייחודיות על חברה יהודית שלא תועדה במקורות אחרים, לבד מחיבורו של מלווהו חיים חבשוש שנכתב למעלה מעשרים שנה לאחר המסע. ואף שערכם הרב של זכרונות חבשוש במקומו עומד ולעתים הם יותר מעניינים ועתירי מידע מן הדין וחשבון של הלוי, הרי מעצם היותו של זה חוקר מיומן הוא יכול היה להביא בפני הקורא תובנות ומסקנות מדעיות יחידות במינן. אמנם הלוי התייחס בחלק אחר של היומן ליהודי צנעא ופרטים מועטים הביא גם ביחס לקהילות היהודיות המועטות במערב תימן (בעיקר מַנאכֵּ׳ה),[60] אך באלו אין חידוש רב, שכן כמותן ויותר מהן מצינו ב״אבן ספיר״ ליעקב ספיר, שביקר בהן בשנת 1859, וב״זכרון תימן״ לקאראסו, שביקר בהן בשנות השבעים במאה הי״ט. יש לזכור, כי כמעט כל הנוסעים לתימן הגיעו לצנעא וכתבו על הקהילה היהודית בה.

העניין המיוחד בקהילות היהודיות בצפון מזרח תימן הוא שהן שכנו בקרב חברה שבטית שנשמרו בה אורחות חיים קדומים, רבים מהם אף קודם האסלאם, ובכלל זה המעמד של היהודים כ״גיראן״, כלומר ״שכנים״ מוגנים על ידי ראשי השבטים החזקים ולא כ״דְּמִּיוּן״ (בני חסות) נסבלים על פי המתכונת האסלאמית, כפי שחיו רוב יהודי תימן.[61]

60 לדברי הלוי על יהודי צנעא בשני הדינים וחשבונות שלו ראו טובי תשס״ד. הפרטים על יהודי מנאכ׳ה וסביבתה כלולים בפרק הראשון של הדין וחשבון השני, המתאר את המסע מחודידה לצנעא.

61 ראו טובי 1999, עמ׳ 142–156.

כללם שלדברים: אף שמעיקרא לא בא יוסף הלוי לחקור את יהודי תימן, וכן לא נמשך לדבר גם לאחר שובו לפריס, הרי החזיר לחוקרים יומן מסע הכולל בקרבו ידיעות חובנות רבות ביחס ליהדות יהודית יחודים בתימן.

מסעו של יוסף הלוי

VOYAGE AU NEDJRAN (1)

PAR JOSEPH HALÈVY

II

DE SANA A NEDJRAN.

[1] Lorsque je fis part à mes amis de ma ferme résolution d'aller à Nedjrân à travers le Djaouf, ils me considérèrent comme un insensé qui s'expose volontairement à une mort certaine. Ils me peignirent sous les couleurs les plus sombres l'état désolé des pays et la sauvagerie des nomades que je rencontrerais sur ma route. De mémoire d'homme aucun étranger n'avait pénétré dans ces vastes espaces, inconnus même des habitants de Sanâ, et que la superstition populaire croit hantée par les mauvais esprits. Je les remerciai de leur sollicitude et je leur fis comprendre que rien n'ébranlerait ma résolution, ni la méchanceté des hommes, ni la fureur des Djinns. La seule chose que je demandais d'eux, c'était de me procurer un guide et une bête de somme pour la prochaine étape. Ces bonnes gens se perdaient en conjectures sur le but de mon voyage dans des contrées aussi éloignées et aussi désertes ; ils finirent par conclure que j'étais un homme très-saint et très-expert dans les mystères de la Cabbale, et que j'avais le privilége de me rendre invisible en cas de danger. Cette considération changea subitement leurs craintes en confiance ; ils étaient désormais convaincus que je reviendrais sain et sauf « de la gueule du lion », mon voyage leur parut un mystère dont il ne convenait pas au profane de soulever le voile. Le rabbinat seul, que j'étais parvenu à convaincre de l'impuissance de la Cabbale, et du peu de crédit qu'il faut attacher au *Zohar*, le rabbinat seul connut le but archéologique de mon voyage. Je dois dire à sa louange, qu'il sut parfaitement en apprécier l'importance ; il ne manqua pas cependant de me recommander de grandes précautions et me donna quelques renseignements très-utiles sur la manière d'utiliser la superstition des Arabes dans l'intérêt de ma mission scientifique.

(1) Voir la première partie de cette relation dans le n° de juillet 1873, page 5.

[2] J'avais le choix entre deux plans pour parvenir au Nedjrân à travers le Djaouf :

Je pouvais suivre la route des caravanes de Sanâ à Mareb, route parcourue par Thomas Arnaud en 1843, pendant laquelle il a copié une cinquantaine d'inscriptions sabéennes.

Je pouvais me rendre au Nedjrân par la route de caravanes qui traverse le territoire des *Hâchid el Bekîl* jusqu'à la ville de Sanâ et de là au Nedjrân.

[3] Si mon voyage avait eu un but purement géographique, j'aurais certainement adopté la seconde route qui traverse des contrées populeuses, bien cultivées, habitées par mes coreligionnaires qui m'auraient prêté leur appui et garanti ma sécurité personnelle ; c'eût été une promenade.

Mais ma mission avait un but tout archéologique et spécialement épigraphique, il fallait rechercher les restes de l'antiquité, copier les inscriptions des blocs isolés, examiner les ruines d'habitations abandonnées depuis longtemps, voir si au milieu des décombres il n'existerait pas de pierres portant des traces d'écriture. Ces ruines de l'antiquité sabéenne, je ne pouvais les supposer que dans le Djaouf, noyau primitif de l'ancien empire de Saba et où l'on pouvait admettre que le désert aurait protégé les monuments antiques contre le vandalisme des hommes. Un long arrêt dans un pays dépourvu de monuments anciens, me parut inconciliable avec la mission que l'Académie des inscriptions et belles-lettres avait bien voulu me confier.

[4] Le voyage direct à travers le Djaouf fut par conséquent résolu. Cependant je ne pouvais m'y engager par la route de Mareb, car je connaissais les tracas auxquels un étranger est exposé de la part des chameliers et des hommes qui composent la caravane ; on est surveillé comme un prisonnier ; impossible de s'éloigner de la route pour examiner soit un édifice écroulé, soit un objet quelconque qui éveille la curiosité; pour être à son aise, il ne faut pas voyager avec une caravane. En dehors de ces considérations, le caractère méfiant et querelleur des habitants de Mareb me fit abandonner l'idée de me rendre tout d'abord chez eux ; j'étais sûr qu'ils m'empêcheraient d'aller plus loin et me feraient rebrousser chemin sans aucun résultat. En cela, je ne m'étais pas trompé ; mes aventures postérieures dans cette ville ont justifié tous mes pressentiments.

Après avoir mûrement réfléchi, je me décidai à aller au Djaouf à travers les territoires d'*Arhab* et de *Nehm*, territoires situés à une journée au nord de la route de Mareb et qui n'ont été visités jusqu'à présent par aucun voyageur européen,

[5] *Le 15 février*. La journée fut employée à prendre congé de mes amis de Sanâ, fort inquiets de me voir partir lorsque je n'étais pas encore complétement remis des atteintes de ma dernière maladie. Puis vint le tour des préparatifs de voyage qui consistaient principalement dans un changement d'habits plus chiffonnés et plus misérables que ceux que je portais à Sanâ et dans lesquels n'entrait ni pantalon ni chaussure. Un vieux burnous en coton bleu descendant jusqu'aux genoux et cachant un large tablier de la même étoffe ceint autour de mes reins, un mouchoir foncé lié autour de ma tête afin de cacher mes cheveux, à l'exception de deux boucles à chaque tempe, coiffure prescrite aux Juifs, enfin une paire de semelles attachées aux pieds avec des courroies, complétaient un accoutrement de nature à me faire passer pour un Israélite indigène. Les provisions consistaient en une mesure de farine avec une outre en peau de chèvre remplie d'eau et quelques dattes. Cependant mon hôtesse eut soin de me remettre un petit sac de biscuits que je tins en réserve pour les cas extrêmes.

[6] A 4 heures de l'après-midi, mon guide arriva avec son âne. Je me séparai de ces bonnes gens le cœur gros d'une profonde reconnaissance. Je priai mes amis de dissimuler autant que possible mon départ pour le Djaouf et de me laisser m'en aller seul, afin de ne pas donner l'éveil aux Arabes.

[7] Notre sortie de Sanâ s'effectua à souhait par la porte de *Cheoub* En passant le mur d'enceinte, un serpent d'une espèce venimeuse sortit des décombres et se dirigea vers nous, mais mon compagnon de voyage l'étendit mort d'un rude coup de bâton. Le guide regarda cet événement comme un heureux présage, il devint de bonne humeur et très-communicatif, et se mit à raconter sa vie et mille anecdotes puériles que les peuples enfants ressassent avec un inépuisable plaisir.

[...]

[8] Ma faiblesse était si grande qu'après une heure de marche à pied je voulus profiter de ma monture; mais à peine

étais-je assis sur l'âne, que les passants me forcèrent à descendre. Dans cette contrée, il est défendu aux Juifs de monter une bête, sauf en cas de maladie, et alors le guide du malade est tenu d'avertir les musulmans qui passent en répétant à haute voix les mots : *àla rayak, àla rayak* (à votre bon plaisir, à votre bon plaisir !). Mon guide avait commencé à se conformer à cet usage afin de me procurer un peu de repos, mais cela devint insupportable à la longue, car chaque passant avait le droit de protester contre l'audace du Yahoudi (Juif) et de se convaincre que la maladie alléguée n'était pas une feinte. Quand sa conviction n'était pas satisfaite, il se faisait un devoir de m'arracher à la selle et de me tirer la barbe en vociférant les épithètes les plus grossières qui aient jamais figuré dans l'argot des peuples méridionaux. A l'approche du village de Djirâf ce fut pis encore ; comme je cherchai à me couvrir les jambes contre le soleil qui les rendait rouges comme un fer de forge, les Arabes trouvèrent que c'était trop de soins pour un infidèle alors que les vrais croyants sont brûlés par le soleil. Les femmes étaient aussi indignées que les hommes; malgré la précaution que j'avais prise de noircir les parties exposées de mon corps avec une décoction de bois de Brésil, elles trouvaient mon teint trop clair pour un homme et s'informaient sérieusement de mon sexe.

[9] Avec des tracasseries semblables notre marche était fort lente ; je pris le parti de descendre de la bête et d'aller à pied. Heureusement l'étape n'était pas longue : à la tombée de la nuit nous atteignîmes le village de Raouda, où étaient jadis les villas des Imams. Aujourd'hui Raouda n'est célèbre que par l'abondance de ses fruits ; la plus grande partie de ses maisons est tombée en ruines et abandonnée par ses habitants. Un repas restaurateur m'attendait chez un coreligionnaire aisé qui connaissait d'avance mon départ de Sanâ.

[...]

[10] Chira est sis sur la limite est de la grande plaine du Bled Harif ; au delà commence la région montagneuse qui donne au Yemen oriental un aspect si déchiré et si désolé. La ville se divise en trois groupes principaux : l'un d'eux est peuplé en grande partie d'israélites qui possèdent une synagogue servant en même temps d'école pour les enfants. Ils exercent divers métiers, ils s'occupent surtout de la préparation de la chaux. Ici je dois exprimer le regret qu'une quantité innombrable de pierres à inscriptions soient à jamais perdues pour la science archéologique, car ces industriels ignorants jettent indifféremment dans le four toutes les pierres calcaires qu'ils peuvent trouver, et l'on sait que ces sortes de pierres étaient de préférence choisies par les anciens pour y graver le récit de quelque évènement mémorable.

[11] Peu de temps après mon arrivée, j'acquis la certitude qu'il existait dans l'endroit de nombreux restes d'antiquité. En sortant de la rue à droite de la synagogue, j'aperçus une inscription de plusieurs lignes, gravée sur la pierre angulaire d'une maison.

[...]

La montagne voisine de Chira, qui a pour nom el-Khalîl, porte des ruines d'anciens édifices de l'époque sabéenne. Les Arabes croient les ruines hantées par les mauvais esprits et ne s'y aventurent jamais seuls. La croyance populaire soutient que les génies y dansent nuitamment à la lueur de flambeaux qui répandent au loin des gerbes de lumière ; ce sont simplement des feux-follets et d'autres exhalaisons phosphorescentes. Il ne fallait pas penser qu'un guide arabe voudrait m'y conduire; les Israëlites se montrèrent moins crédules, et l'un d'eux n'hésita pas à m'accompagner dans cette excursion.

[...]

Nous rentrâmes dans le quartier juif à une heure avancée de la nuit afin d'éviter la rencontre des Arabes, qui nous auraient accablés de questions au sujet de notre visite dans cet endroit mal famé. La nouvelle de mon arrivée avait déjà fait le tour du canton, et des visiteurs importuns affluaient de toutes parts à Chira, dans le but de sonder les véritables intentions du prétendu rabbin de Jérusalem.

[12] Des bruits de plus en plus absurdes commençaient à circuler sur mon compte. Les uns me tenaient pour un agent du grand Turc; les autres parlaient des immenses trésors que j'aurais tirés de cachettes connues à moi seul, avec le secours de formules cabalistiques; d'autres, enfin, croyaient reconnaître en moi le personnage si redouté des Arabes, qui, depuis plusieurs années, joue le rôle de Messie auprès des Juifs du Yemen. Je raconterai plus loin les aventures de cet homme, ou plutôt de l'idée qu'il personnifie.

[13] Pour me donner aux yeux des Arabes l'apparence d'un rabbin de la Terre-Sainte, je m'étais établi dans la synagogue principale, car la synagogue juive, surtout en Orient, a plus le caractère d'une école que celui d'une église : les rabbins pauvres y couchent très-souvent à côté des livres sacrés qu'ils étudient de préférence la nuit. Les Arabes respectent en général les édifices du culte israélite et cherchent même à les éviter. Qu'on imagine donc mon étonnement et la consternation de mes coreligionnaires quand nous vîmes arriver dans notre paisible enceinte le cheikh de l'endroit, Murchid ez-Zoubeyri, entouré d'une dizaine d'hommes armés. Sans autres préliminaires, il déclara les assistants prisonniers et coupables d'avoir reçu au milieu d'eux une personne dangereuse pour l'islamisme, une personne qui, sous le faux nom d'un hadji (pèlerin) de Jérusalem, ne visait à rien moins qu'à restaurer le royaume

d'Israël et à détruire la caaba de la Mecque. Pour ceux qui connaissent la nature intime de l'islamisme, ils savent que de pareilles appréhensions jouissent d'un grand crédit. Les musulmans y redoutent les signes précurseurs du grand jour du jugement dernier, que chacun tient à reculer autant que possible. Le grand coupable, l'antechrist (Dedjâl) de l'islam, c'était moi. Bien que j'eusse la conscience du danger de ma situation, je ne pus m'empêcher de sourire à l'erreur du cheikh qui me confondait avec le faux messie. Quand je le vis rentré dans un état d'esprit plus traitable, je m'approchai de lui, et, faisant tomber la pièce de coton qui couvrait mes épaules, je le priai d'examiner si mon teint n'annonçait pas une origine étrangère au Yémen. Cette preuve ne parut pas le convaincre entièrement, car le bruit court que le messie juif peut se métamorphoser à volonté et revêtir toutes les formes qu'il lui plaît; cependant il crut nécessaire de réfléchir et de me faire grâce des menottes qu'il avait apportées à mon intention. En attendant, ses serviteurs s'emparèrent de mes effets et y découvrirent une paire de chaussettes sur l'usage desquelles ils firent les suppositions les plus ridicules. Après trois longues heures passées en pourparlers et au milieu des gémissements poussés par les femmes et les enfants des prisonniers, je fus emmené seul dans une tour voisine qui devait me servir de cachot jusqu'au moment où mon procès serait jugé devant le chef du district résidant dans la ville de Habbar, et qui était absent à cette époque.

[14] Mon emprisonnement causa une grande consternation dans la petite communauté de Chira; c'étaient des allées et venues continuelles devant la porte de mon cachot; les membres les plus influents firent des démarches auprès de leurs protecteurs musulmans pour qu'ils obtinssent ma délivrance. Les Arabes eux-mêmes, quoique inconsidérés dans leur méfiance, s'étaient émus d'enfreindre sur un simple soupçon les lois sacrées de l'hospitalité. Cédant à

la prière de tant de personnes, le cheikh donna ordre de me relâcher, mais il enjoignit aux Israëlites de me garder à vue d'œil auprès d'eux et de m'empêcher de faire des excursions dans les environs. Cette consigne me pesa beaucoup parce qu'elle me condamnait à une inaction illimitée, mais il fallut prendre patience. Pendant huit jours j'attendis en vain la fin de ma captivité, le neuvième jour n'y pouvant plus tenir, je suppliai mes amis de me conduire chez le cheikh, qui demeure à une petite heure de marche du quartier juif. Arrivé là, je déclarai aimer mieux être jugé tout de suite que d'être à la charge de la communauté. Je m'aperçus aussitôt que la prolongation du procès n'était que le moyen d'extorquer de l'argent de mes coreligionnaires, ceux-ci étaient déjà prêts à en offrir, malgré leur extrême pauvreté ; je le leur défendis absolument. Enfin, après un interrogatoire fastidieux, j'eus l'avantage de gagner les sympathies du cheikh qui obtint ma grâce, à la condition de quitter sans retard le territoire des Arhab.

[15] Ma délivrance fut fêtée dans la petite communauté comme un bonheur national, le soudain adoucissement du cruel cheikh leur parut une intervention évidente de la Providence en ma faveur. Je ne serais pas étonné que l'imagination naïve de ces braves gens eût ajouté des traits merveilleux à cet incident et représenté ma personne sous des couleurs exagérées. Tout devient miracle dans une société qui est abandonnée au caprice des oppresseurs du jour. Un procès gagné, un malheur évité, un potentat fléchi constituent, aux yeux des opprimés, un renversement complet de l'ordre naturel des choses.

[16] Avant de m'éloigner de ce curieux canton, je tins à voir les sources d'une rivière dont j'ai souvent entendu parler à Chira. Je m'y rendis le soir même de ma libération, en compagnie de deux pêcheurs juifs, car la pêche, si insignifiante qu'elle soit dans une rivière d'Arabie, constitue néanmoins le principal revenu de plusieurs familles qui vendent du poisson au marché du quartier juif de Sâna, surtout la veille du samedi.

[...]

[17] après quatre heures de marche, nous contemplâmes avec plaisir une large vallée sillonnée de nombreux torrents, au milieu de laquelle se dessinait agréablement la ville de El-Médid, divisée en deux groupes principaux, sis des deux côtés du Wâdi : El-Médid est le chef-lieu du canton de Nehm.

[18] Quand nous arrivâmes à proximité du quartier juif, nous entendîmes un bruit confus d'instruments de musique, de chants et de coups de feu : c'étaient les préliminaires de noces qui devaient avoir lieu le 17, date à laquelle tombait justement la fête de Pourim ou d'Esler, une des fêtes les plus joyeuses du rite juif. Les nouveaux mariés tiraient eux-mêmes les coups de fusil en l'honneur de leur heureux mariage. En Orient, on ne dissimule pas ses sentiments comme dans les pays civilisés, ce qui fait que les incidents ordinaires de la vie causent une agitation générale au sein de la communauté. Je fus reçu dans la maison où se célébrait une de ces noces. Le fiancé était un grand gaillard aux larges épaules et d'une tenue martiale, sa tête fraîchement rasée était enveloppée d'un turban neuf, il portait un burnous en couleurs et une ceinture de laine dans laquelle se cachaient deux poignards bien effilés. Comme je m'étonnais de cet attirail guerrier dans la personne d'un Israëlite, attirail qui contraste si fortement avec la timidité proverbiale des Juifs du Yemen, on me répondit que les gens de Nehm traitaient les Israëlites avec beaucoup d'égards et leur permettaient de porter le costume arabe à certaines occasions. J'ai trouvé, en effet, plus de tolérance dans ce canton que dans celui des Arhab, et les personnes que j'y ai rencontrées avaient l'air de gens bien élevés.

[19] La ville d'El-Médid renferme une population de 3,000 âmes environ, parmi lesquelles 250 Israëlites, c'est une ville ouverte et d'une origine apparemment récente. Les familles nobles habitent les tours environnantes et les hommes s'absentent souvent pour faire des expéditions lointaines. Quelques-uns d'entre eux vont jusqu'au Hadramaout pour prendre part à la guerre de partisans qui y sévit sans cesse. Ils en reviennent toujours avec des sommes considérables, et leur relative aisance est peut-être la cause pour laquelle ils laissent leurs sujets en repos.

[...]

[20] Cependant plusieurs Arabes, venus de Daboua, avaient connaissance de mes relations avec le cheikh de Chira, et m'accablèrent de questions qui ne m'étaient nullement agréables. Pour me soustraire à leur curiosité, je dus choisir un autre champ de recherches. En nous frayant un chemin parmi les broussailles, à travers les montagnes, nous nous rendîmes dans le village de Souda, où se trouve une quinzaine de familles juives. Cet endroit était autrefois plus important, et la communauté doit avoir été très-nombreuse, car l'ancien cimetière y est très-vaste. J'ai trouvé là, pour la première fois, des inscriptions tumulaires en hébreu, dont quelques-unes remontent au XIVe siècle. Dans le reste du Yemen il est défendu aux Israëlites de mettre des inscriptions sur les pierres sépulcrales. La dépopulation de Souda provient de son isolement; plusieurs familles qui habitent actuellement Médid sont originaires de Souda; on m'a cité, entre autres, la famille Awaylim ou Qaysi, qui, avant de quitter Souda, portait le nom de Fitayhi. Le changement de nom de famille est fréquent en Arabie et constitue la principale cause de l'énorme transformation qui s'y opère dans la nomenclature des tribus. Les peuplades se décomposent peu à peu, au gré de nouvelles alliances, et finissent par perdre le souvenir de leur ancien état.

[21] A Souda je pus voir un cas remarquable de longévité. Parmi les visiteurs pressés autour de moi, se trouvait un vieillard du nom de Mori Souleyman el-Barida qui portait bravement ses 110 ans et jouissait de toutes ses facultés. Il faut remarquer que le chiffre de cet âge respectable ressort de son propre aveu, et que les bonnes langues de la petite commune lui octroient 10 ans de plus. Il m'a raconté que, dans sa jeunesse, la population israélite de sa ville natale montait jusqu'à 500 familles qui exerçaient généralement le métier de potier. Encore aujourd'hui, la poterie juive de cette contrée n'a rien perdu de sa célébrité, elle forme un important article d'exportation dans toute l'Arabie jusque dans le Hadramaout et les villes maritimes du Tehama. L'importance croissante de Hodeyda et de Aden attire les Juifs industrieux et leur fait abandonner les contrées orientales. Cependant les vestiges de l'ancienne population ne sont pas près de disparaître. A défaut d'hommes et de traditions, d'innombrables inscriptions hébraïques, tracées sur les rochers des alentours, rappelleront aux futurs voyageurs les noms des anciens occupants de la ville de Souda.

[22] *Le 22 mars.* En quittant El-Médid je compris que j'entrais dans une contrée dénuée de population sédentaire. La route devenait beaucoup moins sûre, les guides commençaient à devenir plus exigeants et inspiraient une médiocre confiance. Celui qui m'accompagnait ne voulait pas s'écarter du chemin de peur de tomber dans une embuscade.

[...]

Le point culminant de cet intervalle est le Nedjd Cheihan qui porte sur ses flancs les restes difformes d'une ville de ce nom, habitée jadis par les Israélites. Les champs et les puits ont encore conservé les noms de leurs anciens possesseurs, j'ai entendu ceux de bir Imrân (puits d'Amram), de bir-Yaqoub (puits de Jacob), et d'autres semblables. Les inscriptions hébraïques se montraient de nouveau en grande quantité ; à midi nous atteignîmes la petite ville appelée Milh ou Aoudiyân, où l'accueil cordial de mes coreligionnaires me permit de penser aux moyens de pousser mon voyage jusque dans les plaines brûlantes du Djaouf.

[...]

[23] Mon empressement à arriver dans cet endroit tenait à mon désir de joindre une caravane israélite du Djaouf qui emmenait une jeune mariée native de Milh ; mais le départ de cette caravane eut lieu deux jours plus tôt; je me trouvai ainsi dans l'alternative d'attendre une nouvelle caravane ou de me confier à un guide de hasard et sans garantie suffisante. Je compris tout de suite que le défaut de communication régulière avec le mystérieux pays qui s'ouvrait au-delà me retiendrait longtemps dans un endroit qui n'avait pour moi aucun intérêt. Je connaissais du reste le désagrément de voyager en caravane, et j'ai toujours cherché à l'éviter. Je fis tout mon possible pour engager un Israélite de Milh à m'accompagner mais sans succès, car la Pâque était proche et chacun était occupé des préparatifs de cette fête solennelle qui, comme on le sait, réclame des soins particuliers et un temps considérable. Je dus me résigner à me faire guider par un bédouin originaire de Medjzer, et dont la physionomie n'avait rien de sympathique. Cependant mon apparence chétive jointe à ma prétendue qualité de pèlerin de la Terre-Sainte, inspirèrent à mon guide des sentiments plus favorables. Les Arabes sont en général de grands enfants, une parole élogieuse prononcée à propos ne reste jamais sans effet, surtout lorsqu'on sait toucher le côté faible de l'individu. La superstition arabe avec ses innombrables amplifications est parfois le suprême recours dont le voyageur puisse se servir avantageusement et, ajoutons le mot, légitimement s'il veut échapper à la brutalité peu scrupuleuse des coupeurs de têtes du désert.

[...]

[24] La curiosité avec laquelle je regardais les troupeaux fut mal interprétée par leur maître, qui n'eut rien de plus pressé que de me fermer la porte au nez en m'invitant à passer la nuit ailleurs. Je me fis expliquer le motif de cette infraction à l'hospitalité : il craignait le mauvais œil de l'Israélite. Les Arabes considèrent les Juifs comme très-versés dans les sciences occultes, ils jugent que leur regard est surtout dangereux quand ils le lancent avec une intention hostile, ce qu'ils font chaque fois qu'ils ont à venger une injure subie par eux-mêmes ou par leurs amis. Cette superstition est une des meilleures sauvegardes de l'existence des Israélites contre la brutalité arabe ; celui qui a sur le cœur d'avoir maltraité un Israélite est toujours tourmenté de la peur de maléfices ; il évite d'abord de rencontrer la personne lésée, et quand il ne peut plus le faire, il cherche à se réconcilier avec elle. Pour nous, ce refus était pénible, car nous n'avions pas d'eau et nous savions que nous n'en trouverions pas le lendemain ; nous fûmes obligés de rebrousser chemin jusqu'au village de Berân, où nous arrivâmes tard ; encore ne fût-ce pas sans difficulté que nous obtînmes de l'eau potable pour remplir notre outre. Un orfèvre israélite qui travaillait dans ce village nous procura quelques pains de dourra pour notre frugal souper.

[...]

[25] Leur vue avait tellement effrayé mon guide qu'il en avait perdu la tête : il craignait pour sa vie et pour son chameau, car sa tribu se trouvait en dette de sang avec les Dhou Housseyn du Djaouf supérieur. Il se serait certainement enfui à travers monts et vaux et m'aurait abandonné à mon sort, si je n'avais pas profité de la croyance générale dans l'efficacité des amulettes pour lui garantir l'inviolabilité de sa personne et de sa bête. Notre vraie sauvegarde fut d'ailleurs une cachette écartée que nous occupâmes pendant le passage des cavaliers. Pour mon guide, notre salut touchait au miracle; il l'attribua à mon expérience des sciences occultes, ce qui rehaussa mon prestige et m'assura un accueil favorable à Medjzer, sa résidence, dont la population se compose, en grande partie, de chérifs arrogants et remplis de haine pour les étrangers.

[26] La bourgade de Medjzer comprend une centaine de maisons divisées en plusieurs groupes. Dans l'antiquité, la population était beaucoup plus considérable, comme l'atteste le grand nombre de ruines qu'on trouve dans les environs. La richesse de ses habitants consiste en troupeaux de vaches et de moutons ; on y prépare des quantités considérables de beurre fondu qu'on conserve dans des outres faites de peau de chèvre. Quoique située au-delà des montagnes, Medjzer appartient encore au territoire de Nehm, et ses habitants ont peu de relations avec le Djaouf.

[27] Pendant le repas, je reçus la visite de plusieurs chérifs qui voulurent se renseigner sur le grand sanctuaire musulman de Jérusalem, qui a remplacé le temple de Salomon. Leur curiosité s'attachait surtout à la pierre miraculeuse qui, d'après la croyance populaire, se tient suspendue en l'air au-dessus de la mosquée d'Omar (hadjret el waqaa), et qui, en touchant à un jour donné les minarets du sanctuaire, fera trembler la terre et déterminera la résurrection des morts. On me demanda sérieusement si j'avais vu cette pierre et combien de temps il faudrait encore pour que le grand événement du dernier jour fût accompli. Je n'étais pas peu embarrassé de la réponse que je devais faire ; si je disais : « cette pierre n'existe pas », j'étais infailliblement considéré comme un contempteur de la religion, et c'en était fait de ma sécurité personnelle. Je répondis qu'il n'y a que des hommes très-saints qui puissent voir la pierre miraculeuse, et qu'elle reste cachée à la vue du commun des mortels à qui se dérobent les arrêts de la Providence. Cette réponse fut prise comme une marque de modestie, et on n'insista pas. Le reste de notre entretien roula sur le messie juif qui fait tant de peur aux musulmans; quelques-uns d'entre mes visiteurs tenaient à s'assurer que je n'étais pas ce redoutable personnage, car, suivant la légende accréditée dans le pays, le sauveur d'Israël, transformé en Antechrist musulman, doit se recueillir dans le Djaouf, avant de commencer son œuvre destructrice contre les sectateurs de Mahomet. On m'a assuré que la défense faite aux Israélites de monter l'âne, a pour but de leur faire oublier cette croyance que le Messie, dans la personne du prophète Esdras, paraîtra au milieu d'eux sur pareille monture. Cette légende a donné naissance au mot de Himâr Ozeir (âne d'Esdras), que les Arabes appliquent au messie attendu par les Israélites.

[28] Mon guide revint avec un de ses parents qui s'offrit à m'accompagner au Djaouf. Il était armé jusqu'aux dents et portait sur l'épaule un long fusil à mèche, dont la fabrication datait du moyen-âge. Les amateurs des armes antiques devraient fixer leur attention sur l'intérieur de l'Arabie, ils y trouveraient des vieilleries meurtrières de tous les pays et de toutes les formes. La fabrication des armes est exercée par les Israélites et les Hadramis (originaires du Hadramaout) qui imitent très-adroitement les modèles qu'on leur soumet; mais, à cause de l'infériorité du fer indigène, cette branche d'industrie baisse visiblement et cède le pas à l'importation du dehors.

[...]

[...]

[29] Après deux heures de marche dans la direction est, nous laissâmes derrière nous les derniers vestiges des montagnes et nous foulâmes un sol uni, jaunâtre et sablonneux, qui réverbérait avec une grande intensité les rayons du soleil. Vers les 4 heures après-midi, nous atteignîmes la ville nommée El-Ghayl, qui est le seul établissement fixe du Djaouf inférieur. Je fus reçu avec enthousiasme dans la petite communauté ; chacun voulut m'avoir à table pour le soir et le lendemain, qui était un samedi. Une véritable bataille s'engagea entre les voisins à qui obtiendrait cette faveur, et chacun me tira de son côté et me prit par le bras pour m'emmener. Je mis fin à cet embarras en déclarant que je resterais chez celui qui m'avait vu le premier. C'était un pauvre ouvrier qui travaille toute la semaine dans les villages nomades et ne rentre chez lui que le vendredi. Je n'essaierai pas de décrire les réjouissances pleines d'émotions que le repos du samedi fait naître dans l'intérieur d'une famille israélite vraiment religieuse. Les difficultés de la vie, les déceptions, les ambitions matérielles, tout est oublié pendant ce jour solennel ; un bonheur immense déride les visages ; les prières, l'étude de la loi réunissent tous les membres de la communauté et changent l'humble synagogue en un séjour de félicité presque évangélique. Retrempé dans cette atmosphère des joies pures et idéales, je sentis mon courage renaître ; j'espérais que mes peines seraient couronnées d'un meilleur succès. Je savais, du reste, être le premier voyageur européen qui eût pénétré dans le Djaouf, et j'avais devant moi un champ illimité d'anciennes ruines, dont mes coreligionnaires firent une description fantastique et me fixèrent la position avec une connaissance parfaite.

(A suivre).

VOYAGE AU NEDJRAN (1)

par Joseph HALÉVY

II

DE SANA A NEDJRAN (*suite*).

[29a] *Le 3 avril.* Un coreligionnaire consentit à me conduire à El-Hazm, chef-lieu du Djaouf moyen, dit aussi Bled-Hamdân. Pendant le repos du samedi, on m'avait raconté des merveilles sur les ruines de ce pays et je brûlais d'impatience d'y arriver. Ce n'était pourtant pas chose facile d'obtenir un congé de mes excellents hôtes qui insistaient pour que je restasse chez eux pendant le temps de la prochaine Pâque. Je dois renoncer à décrire leur douleur lorsqu'ils me virent inébranlable dans ma résolution de les quitter si vite. Toute la petite communauté était sur pied, chacun me serrait la main et m'envoyait mille bénédictions. J'étais ému jusqu'aux larmes, et tout ce que je pus faire pour consoler mes hôtes, ce fut la promesse d'un nouveau séjour.

[30] Notre étape ne devait pas être de plus de trois heures ; cependant, quoique partis avant le lever du soleil, nous n'étions guère avancés à quatre heures du matin, moment où les grandes chaleurs nous forcèrent à chercher un abri. La lenteur excessive de notre marche provenait de ce que mon conducteur était chargé d'un lourd fardeau qui le forçait à se reposer toutes les cinq minutes. Il portait sur son dos un grand sac de blé destiné à la confection des pains azymes que les Israélites mangent pendant les huit jours de Pâque, en commémoration de la sortie d'Égypte. Le blé pur est un article de luxe dans le Djaouf, les Arabes le connaissent à peine, car le pain ordinaire est fait d'orge mêlée

(1) Voyez les *Bulletins* de juillet, page 5, septembre, page 249.

[...]

[31] *Le 4 avril.* Le reste de notre chemin fut parcouru avant l'aube. Le lever du soleil me trouva sur la ruine de Haram, dite communément El-Fer. Cette ruine marque l'emplacement d'une ancienne ville sabéenne dont les habitants étaient connus du géographe romain Pline, sous le nom de Charmei. Elle paraît avoir été rebâtie plusieurs fois, ce qui a beaucoup contribué à la disparition des constructions antiques. Aujourd'hui on y trouve une dizaine de maisons moitié en pierres, moitié en briques, appartenant à la tribu appelée Salathin. Trois familles israélites y exercent l'orfévrerie et la serrurerie.

[...]

[32] **Les monuments restants montrent le peuple de Haram comme très-avancé dans la vie policée. Les Arabes établis sur les ruines y trouvent souvent des objets en or et en argent. On m'a raconté qu'un propriétaire découvrit, il y a quelques mois, plusieurs tablettes de bronze remplies d'écriture, qu'il a fait fondre afin d'en fabriquer des bracelets pour sa femme et ses filles.**

[...]

[33] Ayant fini mes premières recherches sur l'emplacement des stèles, je me rendis à El-Hazm, qui n'est éloigné que d'environ 25 minutes et où je comptais m'établir pendant tout le temps que réclamait l'exploration de cette partie du Djaouf. Je fus reçu à bras ouverts chez un orfévre aisé du nom de Salim-ben-Saïd. Mon hôte était doué d'une intelligence peu commune et son habileté dans son métier le faisait rechercher par tous ceux qui avaient besoin de travaux qui surpassaient la capacité ordinaire des artistes arabes. Un homme pareil était précisément ce qu'il me fallait pour exécuter des excursions sans éveiller le soupçon des Arabes. Il va sans dire que, malgré les plus grandes précautions, nous risquâmes plus d'une fois d'être découverts, car les Bédouins nous accusaient de leur enlever, à l'aide de conjurations magiques, les trésors cachés des rois anciens. Nos expéditions eurent, hélas! par la suite un résultat funeste à cet excellent homme et à la nombreuse famille dont il était l'unique soutien. Des lettres du rabbinat de Sana, qui me sont parvenues en 1872, m'annonçaient la mort prématurée de Salim, à la suite des mauvais traitements que les Arabes lui avaient infligés quelques jours après mon départ du Yémen, dans le but de lui extorquer les richesses qu'on l'accusait d'avoir partagées avec moi. Je dus restituer au frère de mon hôte infortuné la somme qu'il avait dépensée pour mettre la famille du défunt à l'abri des persécutions. L'auteur de tous ces maux fut un noble arabe de Haram, qui nous surprit un jour déblayant les sables au pied des stèles. A ce moment, il était à cheval et en route pour un voyage de plusieurs mois; ses menaces n'eurent pas de suites immédiates, mais à son retour il persécuta l'innocent Salim, tandis que moi, le vrai coupable, j'étais loin de sa portée.

[...]

[34] Les habitants du Djaouf se divisent en trois catégories, qui constituent de vraies castes, puisqu'elles ne se lient point par des mariages :

1° Les chérifs;

2° Les nobles ou seigneurs;

3° Les *qérâwi* ou sujets.

Les Israélites font partie de la dernière division, ils sont pourtant soumis à un règlement qui diffère à plusieurs points de vue.

[...]

[35] D'ailleurs, à l'exception de Sana et de quelques autres grandes villes, le Coran est presque ignoré de la grande masse du peuple du Yémen. Les prières sont négligées; je n'ai jamais trouvé parmi les Arabes cette exaltation religieuse qui distingue les mahométans africains. Quant aux lois civiles et pénales

du code révélé de l'islam, elles n'ont jamais pu s'introduire chez les tribus indépendantes ou Kabaïl. Chaque tribu a une législation à elle, législation orale connue seulement par les hommes les plus influents. J'ai entendu souvent louer la juridiction des Arhab, comme différant entièrement de celle des tribus voisines. Il serait très-intéressant d'étudier et fixer par écrit ces diverses législations; on y trouverait certainement beaucoup de sujets d'étude. J'étais arrivé en Arabie avec la prévention d'y trouver l'islamisme pur, je n'y ai rencontré que des institutions indigènes, traditionnelles et changeantes. Quand une loi ne paraît plus praticable, elle est modifiée dans l'assemblée des anciens, qui stipule les termes de la nouvelle loi. Il y a même une espèce de code international pour régler les relations entre les tribus.

[...]

[36] Ces sortes de brigandages sont tellement entrés dans les mœurs des habitants du Djaouf, que les mères ceignent elles-mêmes l'épée à leurs fils quand ils sont sur le point d'entreprendre une expédition. Le sentiment de l'honneur persiste cependant dans ces assassinats; tous les moyens sont légitimes contre un adversaire qu'on suppose en état de se défendre, mais il est déshonorant de tuer les personnes sans défense. On comprend dans cette catégorie les femmes, les Juifs et les hommes qui n'ont pas encore pratiqué sur leur corps l'opération de la circoncision.

[...]

[37] Il y a encore moins à dire de la troisième catégorie des habitants du Djaouf, qui forme la classe servile' connue sous le nom de *qérâwi*. C'est une classe inférieure, exclue de toute participation aux délibérations de la commune, et soumise au bon plaisir des seigneurs, qui la transmettent à leurs héritiers. Quoique plus libres dans leurs mouvements que les esclaves, les qérâwi ne peuvent rien posséder en propre. Tout ce qu'ils acquièrent appartient à leur seigneur, qui a la faculté de les en dépouiller quand il veut. Le qérâwi est tenu de travailler pendant un certain temps de l'année dans les champs de son maître, de lui donner la dîme de sa propre récolte, et de le suivre dans ses expéditions pour épier la position de l'ennemi. Le qérâwi ne peut pas porter d'arme à feu, mais il ne lui est pas défendu de se munir d'une lance ou d'une épée en voyage; il lui est défendu de monter à cheval et de se coiffer d'un turban. Le seigneur se charge de protéger son serf contre les étrangers quels qu'ils soient, nobles ou sujets. Dans ces sortes de procès, l'issue est plus d'une fois fatale à la famille du seigneur; mais le proverbe : Noblesse oblige a une valeur réelle aux yeux des Arabes; le titre de djâr (pl. djirân), protecteur, que le seigneur prend vis-à-vis de son sujet, flatte trop son amour-propre pour ne pas lui faire accepter les périls qui en sont parfois la conséquence.

[...]

[38] En dehors de la population indigène, en grande partie d'origine sabéenne, le Djaouf contient une population juive qui, malgré son petit nombre et l'état d'abaissement où elle vit, forme une classe particulière et très-intéressante à étudier. Les communautés israélites du Djaouf se maintiennent pour la plupart par d'incessantes immigrations; les anciens membres retournent ordinairement dans les pays montagneux après un séjour de 5 à 10 ans, un séjour plus long est jugé dangereux. En effet les fièvres, la jaunisse et les maladies du foie sévissent impitoyablement dans les basses terres; cette dernière maladie, appelée par les Arabes *sedem*, est extrêmement fréquente et s'annonce par une perte subite de l'appétit et du sommeil. Le mois qui suit la fin des pluies est surtout redouté, les familles aisées cherchent à le passer dans les hautes terres. A cause de cet état de choses, les membres des communautés israélites du Djaouf sont

presque tous de jeunes gens issus de familles établies ailleurs.

[39] Les Israélites, comme les qérâwi, appartiennent en propre aux seigneurs qui les protégent, avec cette différence que l'israélite, à son entrée dans le Djaouf, choisit lui-même le maître qu'il doit servir. Pour gagner la protection du noble, il apporte des cadeaux en toile, des bijoux pour les dames, et l'accueil ayant été favorable, ils se met à construire pour son maître une maison ou seulement un mur de jardin, puis il lui envoie une vache ou une chèvre. Ce cérémonial établit la servilité du suppliant et oblige le seigneur à le protéger en cas de besoin. L'Israélite recourt souvent à plusieurs protecteurs à la fois, recours que les usages arabes lui permettent; il devient ainsi l'esclave d'un grand nombre de familles nobles, dont la jalousie réciproque lui procure une sécurité relative, car si l'un de ses seigneurs s'avise de le maltraiter, les autres prendront sa défense. Ces protections lui prennent beaucoup de temps en raison du travail exigé par ses maîtres, et dans ce cas il n'est même pas nourri. Tous ces moyens ne le garantissent pas des mauvais traitements que la foule lui inflige sans cesse et que sa timidité proverbiale lui fait supporter sans protester. C'est dans la synagogue que l'Israélite se venge des humiliations qu'il subit, et il faut dire qu'il se venge cruellement fort de la liberté religieuse dont il jouit, il trouble le sommeil des Arabes par de longues lectures à tue-tête qu'on entend pendant plusieurs heures dans la nuit; ces cris assourdissants, auxquels je n'ai jamais pu m'habituer, doivent soumettre à une rude épreuve la patience des musulmans. Par suite d'un usage bizarre chez les Arabes, l'Israélite, qui ne peut contrarier son adversaire musulman en quoi que ce soit, peut cependant l'insulter publiquement du haut du toit de sa maison; dans cette position, les femmes juives font pleuvoir sur la tête de l'oppresseur de leurs maris une averse d'invectives et de malédictions à faire dresser les cheveux sur la tête. Il faut remarquer que la maison de l'Israélite, quoique bâtie par lui-même, est considérée comme la propriété de son principal protecteur; voilà pourquoi la terrasse de la maison forme une espèce d'asile qu'on ne pourrait violer sans encourir la vengeance du propriétaire.

[40] Lorsque l'Israélite ou le qérâwi a été volé par un membre de la tribu de son protecteur, celui-ci est tenu de punir le voleur ou du moins de lui faire restituer l'objet volé.

[...]

[41] En revanche, les assassinats, même entre les plus proches parents, sont à l'ordre du jour, mais ils n'entraînent pas nécessairement la mort du meurtrier, s'il est en état de payer la rançon fixée par l'usage. Cette rançon varie suivant la richesse du territoire. Dans le Djaouf, la rançon pour un noble tué n'est pas moindre de 2000 vaches, la mort d'un qérâwi est rachetée par 500 vaches livrées à son seigneur. Quand la victime est un Israélite, l'assassin doit livrer 501 vaches, dont les 500 reviennent de droit au protecteur et la vache supplémentaire à la famille du défunt. Législation singulière qui reconnaît dans le Juif infidèle et méprisé un être d'une valeur supérieure au serf ordinaire, qui est pourtant musulman orthodoxe!

[42] La différence entre ces deux éléments de la classe servile est en effet considérable et frappe les yeux les moins clairvoyants. Tandis que le qérâwi se résigne à son état d'abjection et tâche de gagner la faveur de son maître par une soumission sans bornes, l'Israélite saisit toutes les occasions de nuire à son oppresseur qu'il hait de toute l'ardeur de son âme. Il n'est pas de ruse et de subterfuge qu'il n'emploie pour se soustraire aux corvées que ses tyrans lui imposent; à défaut d'autres ressources, il fond en pleurs,

pousse des gémissements à fendre des pierres, et réussit ainsi à se faire dispenser d'une partie des impositions. Quelques minutes après, sa famille et ses amis rient à gorge déployée de la niaiserie du maître. Les réunions des Israélites du Djaouf sont les plus gaies que j'aie jamais vues; quand ils veulent se moquer des Arabes, ils ont soin de parler un jargon particulier mêlé d'expressions hébraïques que les musulmans ne comprennent pas. Plusieurs dames israélites parlent passablement l'hébreu et assistent aux débats religieux qui ont lieu dans les réunions, surtout les jours de samedi et des fêtes.

[43] Le récit suivant, qui me fut communiqué par des hommes dignes de foi, témoigne de la répulsion qui existe entre les Juifs et les Arabes. Les premiers, presque tous orfévres dans le Djaouf, vont et viennent avec la plus grande liberté dans la chambre des femmes, auxquelles ils offrent des objets de bijouterie; on les sait trop timides et de mœurs trop réglées pour concevoir le moindre soupçon. Cependant, un chérif venu de la Mecque, fit un beau jour des reproches au sujet de cette confiance. Les seigneurs accusés d'insouciance pour l'honneur de leurs familles firent appeler les Juifs et leur demandèrent ce qu'ils pensaient des femmes arabes. Les Juifs répondirent sans hésiter qu'ils les considéraient comme des êtres tellement impurs que leur seul attouchement rend la prière inefficace. Cette réponse fut accueillie avec des applaudissements unanimes, et le grave chérif avoua que ses scrupules étaient complétement levés. L'antipathie est non moins accusée chez les Arabes pour les femmes juives, dont les visages ne sont pas voilés et qui ne manquent certainement pas d'attraits. Sur ce point, les diverses classes d'habitants sont très-scrupuleuses et ne se donnent presque jamais un sujet de plainte.

[44] En ce qui concerne les occupations ordinaires de la vie matérielle et intellectuelle, il y a peu d'harmonie entre le Juif et l'Arabe. Ce dernier ne travaille que poussé par la nécessité la plus impérieuse, et cherche à se débarrassér d'une besogne qu'il croit déshonorante; le premier travaille pour accomplir le devoir sacré imposé par la tradition de sa race. L'Arabie doit presque toute son industrie aux Israélites, qui sont armuriers, chaudronniers, orfévres, tailleurs, cordonniers, maçons, tanneurs, teinturiers, potiers, charpentiers, forgerons, etc. Ils étaient naguère agriculteurs et distillateurs; ils ne le sont plus, ces métiers leur ayant été défendus par les derniers imans. Les articles de première nécessité, aussi bien que les articles de luxe, sont en grande partie l'œuvre des Juifs, qui nourrissent et propagent parmi les hordes du désert un certain sentiment du beau, sans lequel elles seraient plongées dans une complète barbarie. Ils montrent peu d'originalité, mais ils sont passés maîtres en imitation, lorsqu'ils ont les modèles sous les yeux. Les scribes du Yémen sont peut-être les meilleurs calligraphes en hébreu : leurs manuscrits sont d'une beauté et d'une netteté remarquables.

[45] Toutes ces occupations pénibles ne les détournent pas des travaux d'esprit. Le Juif le plus misérable du Yémen sait lire et écrire; chez les Arabes, un lettré est un phénomène. L'éducation des enfants est naturellement toute religieuse et procède d'après une méthode routinière qui a cependant l'avantage de perpétuer l'exacte prononciation de l'hébreu, prononciation transmise, à ce qu'il paraît, par les écoles massorétiques de la Syrie occidentale des premiers siècles de l'ère chrétienne. La ponctuation ordinaire des textes montre la plus grande affinité avec le système syriaque, tandis que l'emploi de la ponctuation de Tibériade est encore très-restreint. L'érudition talmudique, l'orgueil et l'ambition des Juifs de l'Europe orientale, manque entièrement aux Israélites du Yémen, chez lesquels on ne trouve même pas de manuscrits du Talmud, mais nulle part, peut-être, la connaissance des rites religieux (dinim) n'est aussi générale. Presque tous sont munis de certificats rabbiniques, attestant

leur aptitude à égorger les animaux et à préparer la viande de boucherie, préparation qui, comme on sait, exige, chez les Israélites, des connaissances multiples et très-speciales des prescriptions casuistiques. Mais là ne se borne pas l'activité de leur esprit, les Juifs du Yémen excellent dans l'étude du mysticisme qui, modelé sur le Zohar et l'école cabbaliste de Louryа, y a produit un rameau particulier. Il est quelque chose d'étonnant pour un étranger de voir deux ouvriers forgerons, tout en battant le fer sur l'enclume, discuter ensemble la théorie des émanations divines et les spéculations les plus hardies et les plus subtiles des néo-platoniciens.

[...]

[46] Ces excursions, malgré toutes les mesures prises pour les cacher, commençaient à être connues partout et à inspirer de sérieuses craintes à mes coreligionnaires du Djaouf, qui en fin de compte ne s'expliquaient guère pourquoi je risquais ma vie dans le désert et quel intérêt il pouvait y avoir à copier les inscriptions. Il fallut bien que je me décidasse à quitter le Djaouf, au moins pour quelque temps, afin de ne pas trop éveiller les soupçons des Arabes. Je résolus donc de me mettre en route pour le Nedjrân ; mais comme il était impossible de trouver un guide direct pour ce pays, je dus en arrêter un qui me conduisit dans la prochaine oasis de Khab, située à deux journées de marche plus au nord.

[47] *Le* 15 *mai*. Je fus averti que plusieurs Selâthin d'El-Fer avaient résolu de me jouer un mauvais tour le lendemain. On me pressa de partir le soir même. Tous les coreligionnaires des environs tinrent à me serrer la main lors de mon départ. Je quittai El-Hazm à neuf heures du soir, avec un clair de lune magnifique, en me dirigeant vers le nord.

[...]

[48] Vers les cinq heures du soir nous atteignîmes le village Miqara, dont le site est très-pittoresque. On me conduisit chez un coreligionnaire assez aisé, qui me fit un accueil des plus sympathiques.

(*A suivre.*)

VOYAGE AU NEDJRAN[1]

par Joseph HALÉVY

II. — DE SANA A NEDJRAN (*suite*).

[49] Le lendemain, je reçus la visite de plusieurs chefs de communautés, qui, me croyant chargé de faire une collecte pour les pauvres de Jérusalem, vinrent m'annoncer qu'ils étaient prêts à se cotiser dans l'intention de soulager les souffrances de leurs frères qui se cramponnent au sol de l'ancienne patrie. On peut à peine se faire une idée du charme que le nom de Jérusalem et de la Palestine exerce sur l'esprit d'un pieux Israélite, surtout sur ces hommes sincèrement convaincus et naïvement enthousiastes, dont l'imagination a été toujours nourrie de traditions rabbiniques. Mes visiteurs étaient évidemment flattés d'avoir une fois au milieu d'eux un coreligionnaire qui avait vu et touché la terre sainte; une bonne fortune pareille ne leur était arrivée qu'une seule fois de mémoire d'homme. Leur conduite à mon égard était par conséquent empreinte d'une bienveillance toute particulière. Ils étaient d'ailleurs très-dégagés dans leur conversation; leur mise propre et très-soignée annonçait une certaine aisance. Ils avaient une tenue mâle et assurée qui contrastait visiblement avec la timidité proverbiale des juifs du Djaouf.

(1) Voir les *Bulletins* de 1873, juillet, page 5, septembre, page 219, décembre, page 581.

[...]

[50] Vers le soir, je me mis en route, en compagnie de cinq de mes coreligionnaires, à l'effet de visiter les villages de l'oasis, qui sont assez rapprochés les uns des autres. Ils sont pour la plupart adossés aux montagnes, en forme de gradins de peu de profondeur. Quelques-uns d'entre eux se réunissent cependant des deux rives des wadis qui serpentent dans la plaine à l'époque des pluies. Les maisons sont construites d'habitude avec des briques séchées au soleil, comme c'est l'usage dans le Djaouf; on y trouve néanmoins plusieurs maisons en pierres appartenant à la classe aisée. Chemin faisant, nous rencontrâmes des Arabes de tout sexe et de tout âge qui s'arrêtèrent et me firent des questions sur les pays étrangers, mais sans témoigner aucune espèce de méfiance et en observant les règles d'une parfaite urbanité.

[51] Après avoir parcouru cinq ou six villages de peu d'importance, nous atteignîmes El-Mahdjil, chef-lieu de l'oasis, où se tient, deux fois par semaine, un marché considérable qui attire de nombreuses caravanes de l'intérieur.

[...]

Je fus logé chez le père de mon hôte de Miqar, homme âgé, d'une figure sympathique, et très-estimé à cause de ses libéralités. Il est entouré d'une nombreuse famille et de trois filles mariées. La disparition d'un de ses gendres a introduit un élément de sombre tristesse dans la vie tranquille de cet homme de bien.

[52] Les Israélites de l'oasis de Khab sont tous originaires du Bled Barath, canton situé à l'ouest et éloigné d'environ deux journées de marche. J'ai trouvé l'instruction religieuse très-avancée dans cette petite communauté qui contient beaucoup de vieillards. Il n'y a pas un seul individu parmi eux qui ne sache lire la Bible et écrire en hébreu et en arabe avec les caractères hébraïques. Quoique très-adonnés à l'étude du Zohar comme les autres Israélites du

Yemen, ils montrent parfois une indépendance d'opinion qui pour le milieu où ils se trouvent semble surprenante d'audace. Une discussion casuistique fort curieuse s'était engagée entre les rabbins, quelque temps avant mon arrivée, et avait abouti à séparer la communauté en deux camps opposés. Voici à quel propos. Les juifs du Yemen considèrent d'habitude comme un mets pur, le beurre que les Arabes confectionnent chez eux et vendent dans les foires dans des outres faites de peaux de chèvre. Ils croient fermement, d'après une donnée formelle du Talmud, que le lait des animaux impurs comme le cheval et le chameau est incapable de livrer du beurre solidifié, par conséquent ils ne craignent pas que les Arabes leur fournissent du beurre de chamelle au lieu du beurre fabriqué avec le lait provenant de la race bovine. Mais la décision du Talmud avait reçu depuis peu un démenti éclatant; un rabbin du nom de Mori Yehoschoua avait fait l'expérience que le lait de chamelle peut, au moyen d'un certain ingrédient, produire du beurre compacte et très-semblable au beurre de vache. Celui-ci était donc d'avis de défendre désormais l'emploi du beurre arabe, à moins d'avoir des preuves non équivoques qu'il provient d'animaux purs. L'insistance du rabbin sur ce que le Talmud s'est trompé au sujet d'une loi physique si facilement constatable; la thèse qu'il soutient contre tous, à savoir que l'expérience prime l'autorité d'une tradition vingt fois séculaire, atteste une clairvoyance peu commune de sa part. Aussi quand les chefs de la communauté s'adressèrent à moi pour avoir mon opinion à se sujet, je me suis empressé de donner, en principe, raison à Mori Yehoschoua, en leur citant des autorités talmudiques qui ont préféré la vérité des faits à une foi aveugle. Mais comme je ne voulais nullement priver ces braves gens de l'usage du beurre qui est le seul assaisonnement trouvable dans le pays, je leur conseillai de ne pas défendre l'usage d'un aliment que leurs autres coreligionnaires regardent comme licite.

[53] Pendant les cinq jours de ma station à El-Mahdjil j'ai fait de fréquentes excursions à l'effet de chercher des monuments de l'antiquité sabéenne, mais à mon grand désappointement je n'en ai pu découvrir aucune trace. Ne voulant pas prolonger inutilement mon séjour dans une contrée qui n'intéressait guère le but principal de mon voyage, je résolus de hâter autant que possible mon départ pour Nedjran où j'espérais rencontrer d'antiques ruines. Mais avant de faire mes préparatifs pour le nouveau voyage, j'eus à vaincre les instances de mes coreligionnaires, cherchant à m'en dissuader. Ils me présentèrent les habitants de Nedjran comme des malfaiteurs endurcis, au milieu desquels l'étranger risque à chaque instant d'être assassiné. Pour preuve de leur assertion, ils me racontèrent qu'il y a quelque vingt ans, un rabbin de Jérusalem qui voulait s'y rendre contre leur avertissement fut dépouillé à mi-chemin de tous ses effets et laissé inanimé au milieu du désert. Me voyant inébranlable à accomplir mon dessein, ils prirent enfin le parti de faire tout leur possible afin de me procurer un guide de confiance. Celui sur lequel est tombé leur choix était un gérawi de leur connaissance qui s'engagea à me fournir son chameau pour la traversée. Il se fit payer d'avance la somme convenue, sous prétexte de pourvoir aux besoins de sa famille pendant son absence. Samedi soir, le 24 mai, mon conducteur arriva avec sa bête, muni d'une lance, la seule arme qu'il lui soit permis de porter, et pourvu d'un sac de farine dont nous devions faire notre pain pendant les quatre jours qu'on met d'habitude pour franchir l'espace qui sépare l'oasis de Nedjran de notre point de départ. Dans la soirée, les chefs de la communauté se réunirent chez mon hôte et se décidèrent à me fournir une lettre de recommandation auprès des coreligionnaires de Nedjran. Chacun d'eux fit de son mieux pour m'être agréable et ils me donnèrent les meilleurs conseils sur ce que

je devais faire pour éviter la méfiance des Arabes. Ils m'apportèrent également des provisions en abondance, du beurre, des œufs, des biscuits, des dattes, et tout cela avec une grâce si touchante que je n'ai pas osé le leur refuser de peur de les désoler. La séance levée, ils se retirèrent pour me laisser prendre du repos, mais ils promirent de revenir à la pointe du jour afin d'assister à mon départ.

[54] *Le* 25 *mai*. Tout était prêt avant l'aube du jour. Les notables vinrent me serrer la main et m'accompagner à une distance considérable, conformément à la prescription de la loi rabbinique. Au moment de nous séparer, ils versèrent de chaudes larmes et récitèrent à haute voix la prière des voyageurs (*Tefilat haddérek*), dans laquelle on implore la protection divine contre les malheurs imprévus qui fondent souvent sur les personnes qui voyagent. Mon émotion était au comble quand il a fallu nous séparer sans aucun espoir de nous revoir jamais.

[...]

comme il n'y avait pas moyen de trouver un autre guide, je pris le parti de l'engager en lui accordant la somme qu'il me demandait. Comme je n'avais pas d'argent avec moi, je lui fis un billet payable à Nedjran; le cadi et un scribe signèrent comme témoins.

[55] *Le* 28 *mai*. Partis de bonne heure, nous prenons la direction nord-ouest pour regagner la montagne El-Hadba. Avant de l'atteindre, nous nous arrêtions quelques instants près d'un enfoncement de terrain, où nous trouvons de l'eau saumâtre avec laquelle nous avons rempli notre outre. Puis nous continuons notre marche sans accident jusqu'à environ trois heures du soir, lorsque nous fûmes joints par une caravane venant du Hadramaout. Connaissant le caractère querelleur et taquin de ces gens, je cherchai à persuader mon guide de continuer seuls notre chemin, il ne voulut pas m'écouter et force me fut de le suivre et de m'exposer ainsi à toutes les avanies que ces hommes grossiers font subir aux voyageurs qui, privés d'une protection efficace, sont abandonnés à leur merci.

[...]

[56] Les trafiquants du Hadramaout ont la renommée d'être hautains, avares, perfides, et par-dessus tout, tapageurs et portés aux jeux de main. Un dicton arabe dit qu'au Hadramaout jamais le soleil ne se couche sans qu'il y ait du sang versé. Les gens du Hadramaout qui appartiennent au rite schaféi sont très-fanatiques et ne souffrent pas que les juifs s'établissent sur leur territoire. On m'a assuré que tout Israélite qui forcerait la consigne serait impitoyablement massacré. Ceux-ci se gardent bien de s'y aventurer et s'en consolent avec la pensée que leur grand législateur, Moïse, avait déjà désigné ce pays inhospitalier comme le cimetière des étrangers, car le nom de Hadramaout, en hébreu *Haçar-mawet*, signifie « parc de la mort ». Rarement un calembour se trouve aussi juste.

[57] L'arrivée de ces gens inaugura pour moi une vie de misères et de souffrances intolérable. Non contents de m'accabler d'invectives les plus grossières, ils voulurent absolument en venir à des voies de fait. Pour me faire perdre patience et avoir ainsi un prétexte pour me maltraiter, ils me tiraient la barbe, me mettaient le couteau sous le menton, appuyaient leur lame sur ma poitrine, dirigeaient mon chameau sur les mimosas afin de me faire déchirer la figure et les mains aux épines, ou le fesaient sauter et tourner précipitamment afin de me faire tomber par terre; bref, il n'y avait pas de diablerie qu'ils n'inventassent à l'effet de me faire du mal. Mon guide, au lieu de me protéger, fit cause commune avec mes tracasseurs. Il riait à gorge déployée chaque fois qu'il me vit en prise avec ces gens. Il m'aurait certainement laissé égorger s'il avait obtenu son payement par anticipation. Un jour, je lui adressai des

reproches d'acquitter si mal envers moi son devoir de guide. Pour toute réponse, il prit une attitude menaçante, saisit un lézard vert qui se promenait sans défiance sur une dune de sable, le déchira au milieu avec ses ongles, et avala l'une après l'autre les chairs palpitantes et ruisselantes de sang. La mimique était trop éloquente pour que je n'en comprisse pas la signification. Je me tus et je perdis désormais l'envie de lui faire des observations.

[58] Cette vie infernale dura trois jours sans interruption, jours qui m'ont paru aussi longs que des années. La nuit seule apporta quelques soulagements à mes maux.

[...]

[59] *Le 3 juin.* — Nous partons de très-bonne heure afin de gagner le temps perdu hier. Ce fut un vendredi précédant trois jours de fête pendant lesquels les Israélites ne voyagent pas, savoir samedi et les deux jours de la Pentecôte juive, qui est tombée cette année lundi et mardi (5 et 6 juin). Il n'y avait donc pas de temps à perdre, car coûte que coûte il fallait rentrer à Nedjran avant le coucher du soleil pour ne pas rester trois jours inactifs dans le désert, mourant de faim et de soif. En effet, je ne pouvais pas penser à me présenter chez mes coreligionnaires avec mon appareil de voyage pendant les fêtes. Ceux-ci auraient certainement pris très-mal la profanation des jours sacrés et m'auraient fermé la porte au nez. Ces considérations m'ont stimulé à hâter le pas afin d'y arriver avant le coucher du soleil. Hanbouk, mon cruel et irascible conducteur, a du reste changé de conduite aussitôt après le départ de la caravane. Au lieu de me contrarier, il s'est empressé au contraire d'adhérer à mon désir. Il m'a demandé pardon des tourments qu'il m'avait fait souffrir les jours passés, en disant que s'il ne s'était pas mis de la partie de mes tracasseurs, ceux-ci n'auraient pas manqué de me tuer afin de se venger. De semblables excuses m'ont paru assez louches; j'étais cependant bien aise de me savoir enfin hors de danger et comme je ne pouvais pas me passer de lui, je lui ai accordé de

passer l'éponge sur ses torts, à condition qu'il me fît entrer au Nedjran avant la nuit.

[...]

[60] **Après avoir étanché notre soif, nous nous remettons en route.**

[...]

Le soleil commençait à disparaître derrière les montagnes quand nous arrivâmes au village de *Makhlaf*. On me conduisit dans une maison habitée par deux frères israélites où j'ai passé la nuit assez mal à cause des moustiques qui m'empêchaient de dormir. Le lendemain je fus conduit à un village voisin du nom de *Ridjla*, où un coreligionnaire m'invita à passer la fête chez lui.

קיצורים ביבליוגרפיים

אדנג — Camilla Adang, *Muslim Writers on Judaism and the Hebrew Bible*, Leiden 1996

אוברמאיר — Gerald J. Obermeyer, "T, t, Man' and Šar 'a: The Realms of Law in Tribal Arabia", ed. Wadd d al-Q d , *Studia Arabica and Islamica* 371 (1981)-[Festschrift for Ihsan Abbas], pp. 365

אשכולי — אהרן זאב אשכולי, "הפלשים – ביבליוגרפיה", קרית ספר יב (תרצ"ה) עמ' 254-265, 370-383, 498-505; יג (תרצ"ו) עמ' 250-265, 383-393, 506-512.

בראואר — אריך בראואר, "יהודי תימן – ביבליוגרפיה, שם (תרצ"ג-תרצ"ד), עמ' 119-130, 236-248, 515-524.

גויטיין — שלמה דב גויטיין, "מי היה אדוארד גלאזר?", שבות תימן, בעריכת ישראל ישעיהו ואהרן צדוק, תל אביב תש"ה, עמ' 149-159.

גלזר 1889 — Eduard Glaser, *Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens von den aeltesten Zeiten bis zum Propheten Muhammad*, Erstes Heft, München

גלזר 1891א — ——, "Une inscription sabéenne", *Revue des Etudes Juives* 22, pp. 280-281

גלזר 1891ב — ——, "Une inscription judéo-sabéenne", *ibid.* 23, pp. 121-125

דוסטל — Walter Dostal, "Sexual Hospitality and the Problem of Matrilinearity in Southern Arabia". *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 20 (1990), pp. 17-30

די מיגרה — Alessandro de Maigret, *Arabia Felix – An Exploration of the Archaeological History of Yemen*, London 2002

דרש — Paul Dresch, *Tribes, Government and History in Yemen*, Oxford 1989

הלוי תרל"ו — יוסף הלוי, סדר תפלות הפלשים, פריס.

הלוי 1868 — Joseph Halévy, "Rapport au Commité Central de l'Alliance Israélite Universelle concernant la mission auprés des Falachas", *Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle*, Sem. ii, pp. 85-102

הלוי 1869 — ——, "Excursion chez les Falachas ou Juifs d'Abyssinie", *Bulletin de la Societé de Geographie de Paris* 17, pp. 270-394 (=*Travels in Abyssina*, trans. from the author's French Ms. James Picciotto, Miscellany of Hebrew Literature, ed. A. Lowy, 2, pp. 175-256, London 1877)

הלוי 1911 — ——, "Nouvelles prières des Falachas", *Revue Sémitique* 19, pp. 96-104, 215-218, 344-364

הלוי 1872/4 — ——, "Rapport sur une mission archéologique dans le Yemen", *Journal Asiatique* 19 (1872), pp. 5-98, 129-266, 489-547; 1 (1873), pp. 434-521, 2 (1873), pp. 305-365; 4 (1874), pp. 497-585

הלוי 1873/7 — ——, "Voyage au Nedjran", *Bulletin de la Societé de Geographie de Paris* 6, pp. 5-31, 249-273, 581-606; 13, pp. 466-479

הלוי 1874 — ——, *Mélanges d'épigraphie et d'archéologie sémitiques*, Paris

הלוי 1875 — ——, *Études berbères, première partie, essai d'épigraphie libyque*. Extrait du Journal Asiatique, Paris

הלוי 1882 — ——, *Essai sur les inscriptions du Safa*. Extrait du Journal Asiatique, Paris

הלוי 1883 — ——, *Mélanges de critique et d'histoire relatifs aux peoples sémitiques*, Paris

הלוי 1884 — ——, *Miscellanées sémitiques*. Extrait du Journal Asiatique, Paris

הלוי 1884/92 — ——, *Recherches bibliques*. Extrait du Journal Asiatique, Paris

הלוי 1889א — ——, "Examen critique des sources relatives à la Persécution des chrètiens de Nedjran par le roi juif des Himyarites", *Revue des Etudes Juives* 18, pp. 16-42, 161-178

הלוי 1889ב — Joseph Halévy, *Recension de Glaser, Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens von den aeltesten Zeiten bis zum Propheten Muhammad*, Erstes Heft, München, *ibid.* 19, pp. 312-317

הלוי 1890 — ——, "Remarque sur un point contesté touchant la persécution de Nedjran", *ibid.* 21, pp. 73-79

הלוי 1891א — ——, "Une inscription sabéenne soi-disant d'origine juive", *ibid.* 22, pp. 125-129

הלוי 1891ב — ——, "Réplique de M. Halévy", *ibid.* 22, pp. 281-282

הלוי 1891ג — ——, "Un dernier mot sur l'inscription himyarite soi-disant d'origine juive", *ibid.* 23, pp. 303-306

הלוי 1992 — ג'וזיף האליפי, תקריר חול בעת׳ה את׳ריה אלי אלימן, תרג׳מה מניר ערבש, ראיה׳ אלימן בין חבשוש והאליפי, עמ׳ 139–195, צנעא.

הלוי תשנ״ד — ——, "מסע בחבש לגילוי הפלשים", הקדמה והערות: סטיבן קפלן, פעמים 58, עמ׳ 4–66.

המדאני — אבו מחמד אלחסן אלהמדאני, אלאכליל, אלג׳ז אלת׳אמן, מהדורת נביה אמין פארס, פרינסטון 1940.

הרמתי — שלמה הרמתי, שלושה שקדמו לבן־יהודה, ירושלים תשל״ח.

ובר — Otto Weber, *Forschungsreisen in Süd-Arabien bis zum Austreten Eduard Glasers*, Leipzig 1907

חבשוש תרצ״ט — מסעות חבשוש – ספורו של ר׳ חיים בן יחיא חבשוש על מסעותיו עם יוסף הלוי..., תורגם מערבית עם הערות ומבוא ע״י שלמה דב גויטיין, תל־אביב.

חבשוש 1941 — Hayyim Habshush, *Travels in Yemen. An account of Joseph Halévy's journey to Najran in the year 1870, written in the San'ani Arabic by his guide*, edited with a detailed summary in English and a glossary of vernacular words S.D. Goitein, Jerusalem

חבשוש 1976 — ——, *Immagine dello Yemen, a cura di Gabriella Moscati Steindler*, Napoli

חבשוש תשמ״ג — חיים חבשוש, מסעות חבשוש, חזיון תימן – רויא אלימן, תרגום עברי ומקור ערבי. מהדורת ש״ד גויטיין. ירושלים [צירוף של חבשוש תרצ״ט וחבשוש 1941].

חבשוש 1992 — ——, רויא אלימן, נקלתה אלי אלערביה וחקקתה סאמיה נעים צנבר, ראיה׳ אלימן בין חבשוש והאליפי, עמ׳ 9–137, צנעא.

חבשוש 1995 — Hayyim Habshush, *Yémen – récit traduit de l'arabe yémenite*, Présenté par Samia Naïm-Sanbar, Paris

חבשוש תשמ״ט — חיים חבשוש, "קורות ישראל בתימן", מהדורת יוסף קאפח, ספונות ב, עמ׳ רמו–רפו (נדפס שנית: טובי תש״ם, עמ׳ 1–41; שלישית: קאפח תשמ״ט, עמ׳ 697–737. הציונים על פי ההדפסה השלישית).

חבשוש ס׳ תשמ״ג — סלימאן חבשוש, "אשכלות מרורות", מהדורת ש״ד גויטיין, קבץ על יד ב (תרצ״ז), עמ׳ רב–רל (נדפס שנית: טובי תש״ם, עמ׳ 219–250; שלישית: גויטיין ירושלים תשמ״ג, עמ׳ 171–196 (זו המהדורה המובאת כאן).

טובי תשל״ג — יוסף טובי, על התלמוד בתימן, ירושלים.

טובי תשל״ו — ——, יהודי תימן במאה הי״ט – תולדות ומקורות, תל־אביב.

טובי תשמ״ד — ——, עיונים במגילת תימן ירושלים.

טובי תשנ״ד — ——, ספרות ההלכה הזיידית כמקור לתולדות יהודי תימן. תימא ד, עמ׳ 93–118.

טובי 1994 — Yosef Tobi, "Inheritance Rights of Jewish Women and Moslem Women in Yemen", *Proceedings of The Seminar for Arabian Studies* 2 pp. 201-208

טובי תשנ״ו — יוסף טובי, "חזיונות אחרית הימים בספרות יהודי תימן", תימא ה, עמ׳ 169–193.

טובי 1999 — Yosef Tobi, *The Jews of Yemen: Studies in Their History and Culture*, Leiden

טובי תשס"ד "הדין וחשבון של יוסף הלוי על מסעו לתימן (1869-1870)", מכתם ליונה – מחקרים בתרבות יהודי תימן ובסוגיות חברתיות וחינוכיות [ספר הזיכרון ליונה דחוח־הלוי], בעריכת יוסף דחוח־הלוי, עמ' 209-239, תל־אביב.

לסלאו Wolf Leslau, "A Supplementary Falasha Bibliography", *Studies in Bibliography and Booklore* 3, 1 (1957), pp. 9-27

משרקי דוד משרקי ובנו יחיה משרקי, שאלות ותשובות רביד הזהב, מהדורת יהודה לוי נחום, תל־אביב תשט"ו

ספיר יעקב ספיר, אבן ספיר, חלקים א-ב, ליק תרכ"ו-מגנצא תרל"ג

פיטלוביץ יעקב פיטלוביץ, מסע אל הפלשים, תל־אביב תשי"ט

צאלח יחיא צאלח, שאלות ותשובות פעולת צדיק, חלק ב, תל־אביב תשכ"ה

צוריאלי תשנ"ו יוסף צוריאלי, "הרצל ותכנית גלזר למדינה יהודית בתימן", פעמים 65, עמ' 57-76

צוריאלי 1996 ——, "מדינה יהודית בתימן – התוכנית החשאית של אדוארד גלזר", נתיב 5, עמ' 57-62

קאפח יוסף קאפח, "קורות ישראל בתימן לרבי חיים חבשוש", ספונות ב (תשי"ח), עמ' רמו-רפו

קאראסו דוד שמואל קאראסו, מסע תימן, תירגם יצחק רפאל מלכו (בתוך: טובי תשל"ו, עמ' 121-190).

קארה תשמ"ח יחיאל קארה, "היסודות העבריים והארמיים בלשון הנשים בתימן – בחינה לשונית", מחקרים בלשונות היהודים – תרגומי המקרא ולהגים מדוברים, בעריכת משה בר־אשר, עמ' 113-150, ירושלים.

קארה תשנ"ד ——, "היסודות העבריים בלשון הדיבור של נשות תימן", בת־תימן – עולמה של האישה היהודייה, בעריכת שלום סרי, עמ' 127-143, תל־אביב.

קורינאלדי מיכאל קורינאלדי, יהודי אתיופיה – זהות ומסורת, ירושלים תשמ"ט.

קלורמן־עראקי בת־ציון קלורמן־עראקי, משיחיות ומשיחים – יהודי תימן במאה ה־י"ט, תל־אביב 1995

קפלן סטיב קפלן, "מבוא הסטורי – לתולדות 'ביתא ישראל' (הפלשים)" (בתוך: קורינאלדי, עמ' 5-23).

קפלן ובן־דור סטיבן קפלן ושושנה בן־דור, יהודי אתיופיה – ביבליוגרפיה מוערת, ירושלים תשמ"ח.

קרח עמרם קרח, סערת תימן, בעריכת שמעון גרידי, ירושלים תשי"ד.

רובין 1996 Christian J. Robin, "Sheba. II. Dans les inscriptions d'Arabie du Sud", Supplément au *Dictionnaire de la Bible*, Fascicule 70, Sexualité-Sichem, cols. 1047-1254, Paris

רובין 2003 ——, "Le judaïsme de Himyar", *Arabia* 1, pp. 97-172

רוסי Ettore Rossi, "In diritto consuetudinario delle tribu Arabe del Yemen", *Rivista degli Studi Orientali* 23 (1948), pp. 1-36

רצהבי יהודה רצהבי, אוצר לשון הקדש שלבני תימן, תל־אביב תשל"ח

רתיינס Carl Rathjens, "T gh t gegen scher 'a, Gewohnheitsrecht und islamisches Recht bei den Gabilen des jemenitischen Hochlands", *Jahrbuch des Linden-Museums*, Stuttgart 1951, NF, bd. 1, pp. 172-187

שוכאני מחמד שוכאני, שרח אלצדור, קהיר 1969.